

ResearchGate

Google Scholar

eLIBRARY.RU

I^{WORLD}
of
JOURNALS

DOAJ
DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

OPEN ACCESS

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

international scientific-practical journal

ALMATY, KAZAKHSTAN

ISSN: 3007-8946

15 DECEMBER 2024

els.education23@mail.ru

irc-els.com

international scientific centre "Endless light in science"

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

15 декабря 2024 г.
Almaty, Kazakhstan

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-3-12
УДК 2. 141.45.248.153

РЕЛИГИОЗНАЯ ПРАКТИКА В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД НА ПРИМЕРЕ БОРЬБЫ С ПАЛОМНИЧЕСТВОМ

ТАСТАНОВА ЗАУРЕШ ТЕЛЬМАНОВНА

Старший преподаватель кафедры СГН
UIB им. К. Сагадиева, Алматы, Казахстан

БАЙМУРАТОВА ГУЛЬМИРА ШАРИПОВНА

Старший преподаватель кафедры СГН
UIB им. К. Сагадиева, Алматы, Казахстан

***Аннотация:** В данном исследовании представлен обзор архивных материалов советского периода, касающихся государственно-конфессиональной политики в Южных регионах Казахстана. Исследование направлено на выявление тенденций и особенностей развития религиозной практики в Казахстане в контексте советской истории. В Южных регионах Казахстана, как и во всем СССР, религиозные общины сталкивались с ограничениями и преследованиями, особенно в периоды активной кампании по борьбе с религией.*

Основной целью исследования является выявление тенденций и особенностей в развитии религиозной практики в Казахстане в контексте советской истории. Для этого анализируются архивные материалы, включая законодательные акты, официальные документы и отчеты, отражающие политику государства по отношению к религии и религиозным общинам.

Особое внимание уделяется законодательной базе религиозной политики СССР, а также формам и методам атеистической борьбы с религиозными общинами. Исследование может помочь выявить взаимосвязь между историческими событиями и современными религиозными убеждениями, поведением и отношениями между верующими и обществом в контексте современной политики и культурного развития страны.

***Ключевые слова:** конфессия, этнос, политика, архивные данные, динамика, паломничество, регион.*

ВВЕДЕНИЕ

Цель: Целью данного исследования является проанализировать архивные материалы с целью выявления динамики численности и конфессионального состава верующих в Южных регионах Казахстана в советский период, а также оценить влияние политических и социокультурных процессов на религиозную жизнь населения на современном этапе.

Острая необходимость научно-исторического анализа вопросов развития этноконфессий обусловлена необратимыми изменениями в государственно - конфессиональных отношениях в различных странах, включая Казахстан. Рост этнического и национального самосознания, сопровождающийся религиозным возрождением и интересом к нетрадиционным религиозным взглядам, наблюдается во взаимосвязи. Особым обстоятельством становится переосмысление взаимосвязей между этническими и религиозными аспектами в казахстанской культуре, их отражение в менталитете, образе жизни, социальной памяти и процессе самоидентификации.

Задачи:

Исторический анализ и осмысление процесса становления и функционирования полиэтнического и поликонфессионального общества в Казахстане.

- Анализ трансформации этноконфессиональной политики в Казахстане в советский и современный периоды развития.

•Изучение специфики развития конфессиональных процессов в Южном Казахстане, выявление тесной взаимосвязи этнических и конфессиональных процессов.

Материалы и методы: основана на изучении архивных документов, которые представляют собой документы, отражающие официальную позицию советской власти по отношению к конфессиям. Использование архивных документов позволяет проследить изменения в государственной политике в отношении религии в советский период и оценить их влияние на религиозную практику на местах.

Обзор литературы: В советский период было много работ, посвященных антирелигиозной политике, включая борьбу с паломничеством.

1. "Атеистический агитатор" (различные авторы) - журнал, посвященный атеизму и антирелигиозной пропаганде, в котором могли публиковаться материалы о борьбе с религиозными обрядами, включая паломничество.

2. "Атеистическая энциклопедия" (ред. Г.Ф. Александров) – справочник.

3. "Религия в современном обществе" (различные авторы) - сборник статей и исследований о религии в советском обществе.

В Казахстане и других регионах Средней Азии также проводилась атеистическая пропаганда, однако специфика этой борьбы могла различаться в зависимости от местных условий и культурных особенностей.

Некоторые источники, которые могли затрагивать вопросы антирелигиозной политики и борьбы с религиозными практиками в регионе:

1. Публикации в советских газетах и журналах: Статьи и репортажи, освещавшие антирелигиозные кампании и мероприятия в регионе.

2. Антирелигиозные брошюры и буклеты: Различные печатные материалы, распространяемые в рамках антирелигиозной пропаганды, могли содержать упоминания о мерах по подавлению паломничества.

3. Научные работы и доклады: Исследования и отчеты, проводимые советскими учеными и антирелигиозными организациями, могли включать анализ религиозных практик, в том числе паломничества, и мер по их пресечению.

4. Документы правительственных и партийных органов.

Хотя конкретные литературные источники, посвященные борьбе с паломничеством в советском Казахстане и других регионах Средней Азии, могут быть ограничены, изучение антирелигиозной политики того периода может помочь понять контекст и характер борьбы с религиозными практиками.

Среди казахстанских авторов в последние годы, данной проблеме посвящены работы Мустафиной Р.М. [1]., Султангалиевой А.К [2]., Джалилова З.Г. [3].

В работе над анализом был привлечен широкий круг источников – архивных, статистических, документальных, и периодической печати.

Важные материалы по вопросам исследуемой темы содержатся в фондах 140 и 708 Архива Президента РК. Так, в фонде 140 (Казкрайком ВКП (б)) и 708 (ЦК Компартии Казахстана) хранятся постановления и резолюции съездов, конференций и пленумов партии, отражающие этнодемографическое и культурно-конфессиональное развитие республики и отдельных её областей. В ф.708 сосредоточены Протоколы заседания бюро ЦККПК по вопросам религии, атеистической пропаганде, интернациональному и патриотическому воспитанию, сведения о реализации постановлений ЦК КПСС по атеистической пропаганде, информации, справки, отчеты обкомов КПК о работе парторганизаций по атеистическому воспитанию и борьбе с исламом.

В Центральном Государственном архиве Республики Казахстан был использован фонд

Ф.2079, в котором отражена переписка с Советом по делам религий при СМ СССР по вопросам религиозной обстановки, содержатся документы, справки, информация, отчеты, программы по атеистической работе. Кроме того, представляют интерес документы, в которых представлены обзоры зарубежной прессы по религиозным культам, подготовленные Советом по делам религий при СМ СССР.

В работе широко привлекались материалы архивов южных областей республики. В частности, широко использовались материалы Алматинского областного государственного архива. Интересные сведения об этнических диаспорах содержатся в фондах 685 (Алматинский областной совет народных депутатов и его исполнительный комитет), 1871 (Алматинское областное управление по статистике и анализу Госкомитета по статистике и анализу РК), 1651 Совет народного хозяйства Алма-Атинского экономического административного района (Совнархоз), 448 (Управление с/х исполкома Алма-Атинского областного Совета народных депутатов (Облсельхозуправление), 1747 (Отдел по труду Исполкома Алма-Атинского областного Совета народных депутатов, 1881 (отдел по хозяйственному устройству спецпереселенцев исполкома Алма-Атинского областного Совета депутатов трудящихся).

В фондах 121 (Чимкентский областной исполнительный комитет депутатов трудящихся), 357 (Районные органы статистического учета, 357 (Материалы по Всесоюзной переписи населения 1979 г.), 86 (отчет об итогах учебно-воспитательной работы школ и ОНО на 1 полугодие 1949-50 учебного года) Государственного архива Южно-Казахстанской области (ГАЮКО) представлены отчеты, справки по развитию экономики, образования, культуры в этой области. Наиболее ценные сведения были получены при работе с документами фонда 1353, в которых содержатся документы, справки, отчеты о состоянии религиозной обстановки в ЮКО, списки о количестве верующих в разрезе конфессий, о количестве отправляемых религиозных обрядов. Кроме того, в фонде имеются сведения о наличии заявлений, поступающих от групп верующих об открытии молитвенных домов, регистрации общества данной группы верующих в разрезе районов по Южно-Казахстанской области, о количестве действующих религиозных общин по Южно-Казахстанской области

Результаты исследования: Результаты исследования позволят более глубоко понять динамику изменений в религиозной жизни южных регионов Казахстана в советский период и их влияние на социокультурное развитие на современном этапе.

Изучение архивных материалов советского периода представляет собой важное исследование, позволяющее более глубоко понять религиозные тенденции и изменения, происходившие в этом регионе в прошлом. Советский период оказал значительное влияние на религиозную жизнь населения, и изучение архивных данных позволяет реконструировать историю вероисповеданий в контексте политических и социокультурных изменений..

Обсуждение: Южный Казахстан исторически сложился как поликонфессиональный регион, на формирование которого оказали влияние политические, социально-экономические и культурные факторы. Однако, на протяжении всего периода исторического развития доминирующей в регионе являлась мусульманская религия. В советский период именно она стала объектом нападков, поскольку в исламских регионах СССР идеология «научного атеизма» интерпретировалась массовым сознанием как «борьба с народными обычаями», т.е. иное обличье все той же русификаторской политики.

После революции 1917г. отрицание религии быстро миновало, а большинство коренного населения никогда и не порывало связи с исламом. Тем не менее, на середину XX века пришелся пик религиозного оживления в Казахстане. Судя по архивным документам, мусульманские учреждения действовали почти во всех областях Казахстана и объединяли служителей культа разных национальностей: казахов, уйгур, дунган, узбеков, татар.

Казахское духовенство, ранее распыленное, после 1923 г. вошло в состав Центрального духовного управления мусульман России и Сибири в г. Уфе. Примечательным фактом первого десятилетия советской власти стала благотворительность мусульманской общины, особенно в южных областях, в оказании финансовой помощи новым адресатам: местным органам власти, профсоюзам, комсомолу и так далее. Это свидетельствовало о том, что новые порядки, вводимые новой властью, в том числе идея отделения религии от государства, еще не укоренилась в обществе, оставшемся по своей сути патриархальным.

К середине 20-х годов большевики усилили борьбу с исламом, только по Чиликскому району Алма-атинской области, из существовавших в 1913 г. 94-х зданий мусульманской общины к 1929 г. не осталось ни одного, а число верующих сократилось с 26 тысяч человек до 6 тысяч человек [4].

В период Великой Отечественной войны активизировалась деятельность религиозных групп, «бродячих проповедников», которые призывали не отчаиваться, надеяться, верить в милость Господа и ждать, но только справедливого разрешения их судьбы. В это же время усиливаются позиции традиционных религий: православия и ислама.

Кроме того, возобновляется деятельность сектантства, в частности баптистов, но не самостоятельная, а в объединении с евангелистами и пятидесятниками. Это объединение официально состоялось в 1944-1945 гг. и получило название евангельского христианства-баптизма (ЕХБ). Вышли из подполья молокане, адвентисты, меннониты, лютеране. Численность верующих увеличилась в 3 раза. Большинство верующих составляли женщины, более 70% [5, с. 49].

В конце 40-х годов (начиная примерно с 1948 г.) поступательное развитие государственно-церковных отношений приостанавливается. В 1948 г. насчитывалось 20459 религиозных обществ, из них 14189 - православных. Затем число их неуклонно сокращалось.

После войны постепенно возвращаются и вновь занимают главенствующее положение в идеологической работе стереотипы и догмы «атеистической работы» 30-х годов - их легче воспринимать партийно-советскому активу, который воспитывался ранее на этих же положениях. Линия на «потепление» отношений между государством и церковью дискредитируется как «вредная обществу и партии».

7 июля 1954 г. ЦК КПСС было принято постановление «О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения». В соответствии с этим документом закрылись некоторые религиозные учреждения, предпринимались меры карательного характера. 28 ноября 1958 г. ЦК КПСС утвердил постановление «О мерах по прекращению паломничества к так называемым «святым местам», что больно ударило по традиционному исламу в Средней Азии и в Казахстане.

Подобного рода отход от «достигнутых рубежей» объясняется многими причинами. Он совпадает с общей наметившейся линией на ужесточение репрессий против инакомыслящих, всех тех, кто не мог удовлетвориться идеологическими постулатами государства и выступал в защиту конструктивного диалога.

С 1958 года ужесточается практика применения советских законов против верующих. Помимо этого необходимо было проведение работы для разоблачения реакционной сущности религии и отрыв верующих от религиозных общин. За каждым верующим закреплен был подготовленный агитатор. Пропагандисты должны были работать и с целыми семьями верующих. Но и на этом власти не успокоились. Началась массовая научно-атеистическая пропаганда. В городах проводились совещания, семинары, где готовили кадры для агитационной работы. При Домах пионеров, Дворцах Молодежи, Домах культуры открывались лектории по линии горкомов и обкомов партии. Путем посещения церкви и собраний верующих, работниками

горкомов и обкомов, выяснялись случаи посещения церкви детей с родителями, что затем обсуждалось на конференции учителей.

Практика регулирования и решения проблем «религиозной сферы» опиралась на стереотипы:

- «кризис религий», через прогрессирующий процесс «угасания»;
- отрицание объективных условий появления «новых религий» или «оживления» угасших культов;
- доминирование принципа «достаточности», то есть из числа зарегистрированных обществ ведущей конфессии в каждом регионе страны, приводившего к тому, что в «мусульманском» регионе не регистрировали мечети, а в «православном» - церкви;
- абсолютизация форм и методов атеистического воспитания и пропаганды.

С 60-х г. XX века давление на религию усилилось. Все конфессии, включая Русскую Православную Церковь, идентифицировались как идеологические противники государства. Новое руководство страны во главе с Л.И. Брежневым перешло к скрытой тактике вытеснения религиозных организаций из внутренней жизни государства. В декабре 1965 г. для работы с религиозными объединениями создается «Совет по делам религий при Совете Министров СССР» под началом А.В. Куроедова. Этот Совет стал органом, осуществлявшим связь правительства с религиозными организациями и контроль, за соблюдением законодательства о культурах, координировавшим деятельность государственных учреждений. Однако, Совет практически был лишен самостоятельности, а его полномочия были резко ограничены.

Однако, несмотря на запретительные мероприятия в Казахстане начался новый этап оживления религиозности. Советская наука связывала это с ослаблением научно-атеистического воспитания населения региона. Исследователи забывали об особенностях религиозного состояния республики. Особое внимание необходимо обратить на сектантство, а именно на евангельское христианство, которое имеет давние корни, главным образом, среда русского и украинского населения. Их успех обеспечивался крепкой организованностью в самостоятельные группы, взаимопомощью, материальной обеспеченностью, заинтересованностью в проповедческой деятельности среди казахского и русского населения. В течение послевоенных лет и позже, на территории республики происходил рост сектантства.

В районах Южного Казахстана действовали не только зарегистрированные мечети, зачастую обряды проводились вне их стен, бродячие муллы бывали в каждом ауле и без них не обходились ни рождение, ни свадьба, ни похороны. Безусловно, органы власти были чрезвычайно недовольны сложившейся ситуацией и пытались использовать все возможные меры воздействия, чтобы уменьшить влияние мусульманского духовенства. Так, в одной из записок указывается, что в Туркестан прибыл член духовного управления Средней Азии и Казахстана «Казы» Шамсутдинов Абдугафар. Далее говорится следующее: «23 октября в райисполком, были нами вызваны, для беседы, служитель мусульманского культа, именно казы Шамсутдинов, Имам–Хатип Туркестанской мечети «Хильват» Аминов Мухаммед – Раим, азанчи мечети Раим-Баба и председатель исполнительного органа Юлдашев Мамен.

Из беседы с нами (с каждым в отдельности) были выяснены следующие вопросы:

- действительность факта описанного в отчете за третий квартал «Проведении богослужебных собраний вне стен мечети»;
- привлечение мечетью, для обслуживания населения, незарегистрированных мулл [6].

Районные власти провели целое расследование и были обеспокоены тем, что мусульманское духовенство использует всякие возможности от массовых проповедей в стенах мечети до индивидуального собеседования. Кроме того, особую тревогу вызвал у них слух о том, что дух Ходжа Ахмеда Ясави с помощью Аллаха внушил членам правительства мысль о

необходимости реставрации его мазара и на это были выделены значительные средства. Районные власти попытались представить это мнение таким образом, что оно исходило напрямую от духовенства, а не возникло среди населения, среди молодежи. Документы того времени упоминают: «В Южно-Казахстанской области определенную оживленную работу проводит духовенство мусульман в период религиозных праздников, чтение мавлюды (праздник рождения Магамета), сундет-той (обрезание детей), никах-той В Южном Казахстане коренное население практически никогда не отказывалось от соблюдения мусульманской обрядности в быту, но ранее она осуществлялась большей частью в домашних условиях и не получала широкой огласки. В конце 50-х годов, несмотря на запреты, заметно оживилась мусульманская обрядовая деятельность, причем довольно широкое распространение отправление обрядов получило (венчальный той). В текущем году в городе Чимкенте официально зарегистрированных венчальных тоев (Никах-той) отмечено – 58. Например, венчальный той был организован 14 января с.г. у жителя города Сайдахметова Сайдахмета 1936 г.р., ул. Мельничная №27.

18.01.1958 года, у Аманова Мухамедраима 1932 г.р., Абдуллатова Абулвалита 1935 г.р., Кудайбергенова Корганбая 1930 г.р и т.д.» [7].

Эти данные свидетельствуют о том, что среди молодежи Южного Казахстана было довольно распространено заключение брака по мусульманским законам.

Посещение святых мест Туркестана в сознании верующих приравнивается к совершению малого хаджа. Ко многим святым местам даже в советское время стекались многочисленные паломники. Осознавая важность влияния святых мест на сознание населения партийные органы усилили борьбу с паломничеством. Прежде всего, потребовалось взять на строгий учет все мазары и другие почитаемые места мусульман. Так, в 1958 году уполномоченный Совета по делам религиозных культов при исполкоме Южно-Казахстанского областного Совета депутатов трудящихся докладывал: «Согласно Вашего требования сообщая следующие сведения о мазарах и почитаемых местах мусульманского вероисповедания в Южно-Казахстанской области: «Храм Ходжа Ахмета Ясави в городе Туркестане. Храм построен в XIII веке, известным завоевателем Средней Азии Амур Тимуром, храм построен над гробницей известного в истории Средней Азии Уляма по распространению суфизма – автора «Хикмат» - Ходжа Ахмета Ясави. Гробница находится в полной сохранности, что касается самого здания храма, то она в результате истекших времен дало трещины в некоторых местах, что потребовало замены фундамента. Храм как исторический памятник, находится на учете архитектурного управления при Совете Министров КазССР который имеет специальный штат охранников в количестве 4 человек.

Начиная с 1956 года, архитектурным управлением производится работа по реставрации здания» [8].

Мазар Ходжа Ахмета Ясави почитается верующим населением не только Казахстана, но и всех Среднеазиатских республик. Паломничество к мазару не прекращалось в течении всего года, но особенно много посещающих бывало в месяц мусульманского поста Ораза. В обычные дни число паломников доходило до 10 человек, а в дни религиозных праздников увеличивалось до 100 и более.

Мазар «Арыслан-Баб» почитается на одном уровне с мазаром Ходжа Ахмета Ясави, так как верующие считают, что Арыслан-Баб является учителем Ходжа Ахмета Ясави. Поэтому паломники перед тем как посетить Ходжа Ахмета Ясави, обязательно совершают «Тунеу» (ночевку) в мазаре Арыслан-Баба с жертвоприношением. Мазар расположен в Шаульдирском районе южно-Казахстанской области в 15 км. от райцентра, в 6 км от отделения совхоза «Темирлан». Непосредственно возле мазара имеется 2-3 постройки, в которых проживают Ходжи (богомольные люди), считающие себя потомками святого и существующие на подаяние верующих [8, Л. 37].

Мазар «Ибраим-Ата» был сооружен в XVIII веке, он расположен в с. Сайрам Сайрамского района Южно-Казахстанской области. По верованию мусульман «Ибрахим-Ата» был отцом Ходжа Ахмета Ясави, и поэтому верующими почитается выше всех мазаров, находящихся в селе Сайрам. Мазар почитается верующими всех южных областей Казахстана, Киргизии и Ферганской долины Узбекистана.

«Посещение мазара паломниками совершается в течение всего года, мелкими группами в количестве 3-10 человек, а средняя посещаемость паломников в месяц доходит до 100 человек. По четвергам вечером верующие женщины одиночками и мелкими группами приходят к дверям мазара и ставят «Ширак» /свечку/.

Мазар в данное время находится в полной сохранности, обнесен глубоким рвом, состоит на учете архитектурного управления. Мазар охраняется 75 летним стариком Хасаихан Мансурхановым, выдающим себя за потомка святого «Ибраим-Ата», который совершает уход и ремонт мазара» [8, Л.38].

Мазар «Карашаш-Ана» сооружен в XVIII веке и находится в селе Сайрам Сайрамского района. По верованию мусульман «Карашаш-Ана» являлась матерью «Ходжа-Ахмата-Ясави», поэтому этот мазар почитается верующими на уровне с мазаром «Ибрагим-Ата». Мазар также состоит на учете архитектурного управления Каз.ССР, как памятник старины.

Мазар «Хусаин-Гази-Кази-Бай-Зауи» сооружен в XVII веке, находится в селе Сайрам Сайрамского района. Мазар состоит на учете архитектурного управления, как памятник старины, почитается на уровне с другими Сайрамскими мазарами.

Также в области почитанием верующих пользовались мазар «Мирали-Баб», сооруженный в XVIII веке, Мазар-Минерет-«Хызар», также построенный в XVIII веке, он находится в селе Сайрам Сайрамского района. Этот памятник состоит из одинокого минарета из жженного кирпича около 12 метров высоты. Другие мазары, такие как мазар «Ходжа-Талли», «Абдил-Газиз-Баб» (Балакардан), «Узун-Ата», «Асык-Ата», «Баба-Даруш», «Исмаил-Ата» также почитались верующими мусульманами и на их пожертвования сохранялись и поддерживались.

Как уже указывалось, 28 ноября 1958 г. ЦК КПСС утвердил постановление «О мерах по прекращению паломничества к так называемым «святым местам» и местные партийные и советские организации усилили агитационные и запретительные меры. В результате из 14 наиболее известных в Южно-Казахстанской области мазаров, которые регулярно посещали верующие в качестве паломников, было полностью прекращено посещение в 3-х мазарах. Например, мазары «Баба-Дарьюш» и «Кошкар-Ата» были окончательно закрыты и посещение паломников прекратилось. Каким методами осуществлялось закрытие, демонстрируют следующие документы: «Также закрыт мазар «Исмаил-Ата» в Каратасском районе. Закрытие указанных мазаров происходили при активном участии уполномоченного, который предложил служителям культов зарегистрированной мечети (в частности мутовальяту) совершенно закрыть двери этих мазаров, чтобы не было доступна для входа во внутреннюю часть мазаров.

Это мероприятие осуществлялось силами самих духовенства, что не вызывались никаких возмущений со стороны верующих населения. С другой стороны шарлатанствующие элементы, занимающие обманым действием среди верующих и получающие подаяние у людей, посетивших мазаров были обложены финансовыми органами соответствующими налогами, а также были мною предупреждены, что если они впредь не прекратят своих действий, то будут привлечены к более суровой ответственности. Одновременно в этих местах были развернуты конкретные научно-атеистические пропаганды» [9].

(Полностью сохранено подлинное написание документа – авт.)

По остальным святым местам были предприняты запретительные меры: мавзолей, мазары и мечети переносились на другое место, отдавались под музеи, пионерские лагеря, просто наглухо

закрывались. К примеру, находившаяся около мазара «Ходжа-Ахмат-Яссави» зарегистрированная мусульманская мечеть «Хиливат-мечеть» решением исполкома Туркестанского райсовета депутатов трудящихся была перенесена на другое место между городом Туркестан и станцией Туркестан. А сам мавзолей «Ходжа-Ахмата-Яссави» был превращен в краеведческий музей.

На территории мазара «Укач-Ата» в Туркестанском районе был организован пионерский лагерь города Кентау.

Мазары Арыслан-Баб», «Ибрагим-Ата, «Хусаин-Гази-Байдауи», «Карашаш-Ана», «Мирали-Баб», «Хызир» - «Хызир-Пайгамбар», «Ходжа-Тали», «Абдил-Газиз-Баб», «Узун-Ата», «Ак-Ата» были наглухо закрыты, а ключи от них переданы местным Советам.

Закрытие мазаров сопровождалось усилением научно-атеистической пропаганды среди верующих, в области была создана специальная научно-атеистическая секция, которая наряду с развертыванием научно-атеистической пропаганды, разъясняла историю возникновения этих мазаров.

Тенденция религиозного прессинга усилилась в середине 60-х годов, вопросы атеистического воспитания, борьбы с религиозными пережитками постоянно находились в центре внимания союзных, республиканских, областных и районных партийных и советских органов. В 1969 году было принято Постановление Совета Министров Казахской ССР «О неудовлетворительном состоянии контроля за соблюдением Советского законодательства о религиозных культах», а в 1971 году было принято Постановление ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания населения». Местные органы принялись активно воплощать в жизнь партийные решения. Так, Исполком Абайского районного Совета депутатов трудящихся докладывал о проделанной работе: «Была создана комиссия по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах, утвержденная на заседании исполкома. Комиссия по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах проводит свою работу согласно составленного плана.

Атеистическое воспитание населения в районе проводится Советами по атеизму, утвержденными партийными организациями предприятий, учреждений, организаций и учебных заведений. Партийные организации выделяют коммунистов, ответственных за атеистическую работу среди трудящихся. Советы по атеизму планируют свою работу на год. В планах работы предусмотрены вопросы атеистической пропаганды, проведение атеистической политинформации, заслушивание отчетов о работе членов Совета, демонстрация кинофильмов на атеистические темы» [10].

В атеистической пропаганде использовались различные формы и методы. Так, использовалась лекционная пропаганда общества «Знание», читались лекции на темы: «Религия и нравственность», «Религия и космос», «Происхождение религии», «Религия и мораль», «Религия и медицина», «Использование религии в антисоветской пропаганде».

На предприятиях и учреждениях организовывались «Уголки атеистов», стенды – «Атеист», где была собрана основная литература по атеистической пропаганде. Советами атеистов выпускались бюллетени, проводились диспуты и вечера. Массированно организованная пропагандистская кампания в отдельных случаях давала результаты. Так, в архивных документах встречаются материалы, отмечающие хорошую постановку атеистической пропаганды на Чимкентском свинцовом заводе. «Особенно следует отметить хорошую постановку атеистического воспитания на Чимкентском свинцовом заводе, где работу Совета по атеизму возглавляет коммунист Иванятов Иван Егорович. В Совет атеистов завода входят 21 человек рабочих и инженерно-технических работников. Для каждого цеха завода Совет назначает атеиста-политинформатора, рассылает в цеха примерную тематику бесед и информации по

вопросам атеизма. Совету атеизма на свинцовом заводе в его работе оказывает помощь комитет комсомола, который силами своей лекторской группы провел несколько лекций в общежитиях №1 и №2». [10, Л.60].

Важное значение придавалось организации атеистической пропаганды среди молодежи, особенно в школах. Высокой оценки удостоилась работа школы №33 города Чимкента во главе с преподавателем Жуковой Полиной Михайловной. В школе был создан Совет атеистов из шести человек, действовал кружок «Юный атеист». Постоянно проводились недели атеизма, а каждый второй и четвертый вторник месяца членами кружка «Юный атеист» читались доклады: «Кто такие баптисты», «Библейские заповеди», «Почему люди порывают с религией?», «Религия и преступность». В школе также постоянно проводился обзор журнала «Наука и религия». Итоги занятий по каждой теме подводились на вечерах старших классов и утренников для младших школьников.

Тем не менее, несмотря на изменения в конфессиональном развитии от конфронтации к государственно-разрешительной политике, процесс признания религии, властью в Южном Казахстане был сложным.

Конфессиональные процессы в Казахстане всегда были тесно связаны с этническими, вместе с изменением национальной структуры населения изменялась и религиозная картина.

Выводы: На сегодняшний день, религия, утверждающая высокие нравственные ценности и гуманистические идеалы, стала играть существенную роль в социально-духовной жизни нашего общества. В политике государства не содержится ни антирелигиозных, ни прорелигиозных намерений. Гражданам гарантирована свобода совести, свобода вероисповедания, но недопустимы пропаганда или агитация, порождающие религиозную или иную ненависть и вражду. Государственное строительство в Республике Казахстан основано на принципах общественного согласия и политической стабильности, экономического развития на благо всего народа, патриотизма, демократии в жизни общества.

Уважая внутренние установления религиозных объединений, и предоставляя им возможность действовать в соответствии с верованиями, признавая их право на организацию и функционирование согласно с законами РК, государство в целях сохранения общественного спокойствия обязано перманентно проводить мониторинг текущих религиозных процессов в стране и мире.

Для того чтобы религиозные процессы развивались в цивилизованном русле, не принося с собой элементы деструктивности в общество, необходима просветительская работа, в которой должны участвовать все, кто хочет сберечь межконфессиональное и межэтническое согласие. В такой обстановке Казахстану важно критическое, но объективное изучение состояния межнациональных и межконфессиональных взаимоотношений с участием ведущих ученых и теологов, юристов, философов, социологов, экономистов, политологов и представителей духовенства действующих в нашей стране религиозных конфессий.

Главные ключевые задачи Общества и Государства в области этноконфессиональных отношений можно определить как:

- государственное регулирование в вопросах взаимоотношений религии и политики;
- выявление процессов взаимодействия религиозного и этнического факторов;
- определение особенностей развития гражданского общества в условиях поликонфессионального и этнокультурного разнообразия;
- раскрытие особенностей религиозной и этнической ситуации в Республике Казахстан и в наиболее сложном с этой точки зрения южном регионе, испытывающем вызовы религиозного экстремизма в связи с обстановкой в регионе Центральной Азии;
- выработка рекомендаций для государственных управленческих структур в реализации

политики государства в области религии.

Анализ тенденций и развития религиозной сферы позволит проявить эволюцию, в частности практик, изменений в отношении к религии, а также влияние идеологии на развитие конфессиональной сферы. Полученные результаты и выводы такого исследования могут привести к большему пониманию факторов, влияющих на нестабильность отношений в настоящее время. Это позволит создать более эффективную стратегию управления и содействия в религиозной сфере, содействуя установлению гармоничных отношений между различными конфессиями и государством.

Исходя из проведенного исследования, можно сделать следующие выводы:

- советская антирелигиозная политика оказала существенное влияние на религиозную практику в Казахстане, в том числе на паломничество;

- ограничения и репрессии со стороны государства не привели к ослаблению религиозных убеждений, количество верующих становилось все больше.

Рекомендуется проведение дальнейших исследований и мероприятий по сохранению и изучению религиозного наследия Казахстана, а также разработка программ поддержки религиозной толерантности и диалога между различными религиозными общинами в стране.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Мустафина Р.М. Представления, культуры, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX веков). – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.
2. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество. – Алматы: КИСИ, 1998. – 188 с.
3. Джалилов З.Г. Ислам и общество в современном Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 204 с.
4. Государственный архив Алматинской области (ГААО) Ф.223, Оп.5, Д.372, Л. 73-75.
5. Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность. М., 1969. - 272 с.
6. ЮКГОА Ф. 1353, Оп.2, Св.2, Д.13, Л.32
7. ЮКОГА Ф.1353, Оп.2, Св.4, Д.28, Л. 175
8. ЮКГОА Ф1353, Оп.2, Св.4, Д.29, Л.35
9. ЮКГОА Ф1353, Оп.2, Св.4, Д.30 Л.41
10. ЮКГОА Ф1353, Оп.2, Св.8, Д.57, Л.59

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-13-18

УДК 93/94,292,294,296,297

ДІН ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР РӨЛІ: ӘРТҮРЛІ ДІНДЕРДЕГІ ӘЙЕЛДЕР СТАТУСЫНЫҢ ТАРИХИ ӨЗГЕРІСТЕРІ

МЕЙРХАН БОТАХАН БАХТИЯРҰЛЫ

Қазақстан, Алматы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институтының «7М01602-тарих-дінтану» мамандығының 1 курс магистрі

АКЫНОВА АЙГЕРІМ ПЕРНЕБЕКОВА

Қазақстан, Алматы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD, аға оқытушысы

Аңдатпа. Әйелдердің діни дәстүрлердегі рөлдері уақыт өте келе теологиялық ілімдер, мәдени нормалар, саяси қозғалыстар және әлеуметтік реформалар арқылы өзгертіліп, айқындалды. Ежелгі діни тәжірибеде әйелдер патриархалдық құрылымдарға бағындырылды немесе шектелді және қоршаған қоғам мен олар өскен діннің статус-квосында қабылданды. Әйелдер мәртебесінің бұл эволюциясы саяси климаттың өзгеруімен, феминистік қозғалыстардағы және қасиетті мәтіндерді қайта түсіндіру арқылы түбегейлі өзгертілді және дүние жүзіндегі кейбір негізгі діндермен байланысты болды. Христиандықтағы, исламдағы, иудаизмдегі, индуизмдегі және буддизмдегі әйелдер мен әйелдердің рөліндегі тарихи өзгерістер діни басшылық әйелдердің қауымдастық ішінде белсенді рөл атқарып, діни іс-шараларға қатысуының артуына байланысты айқынырақ көрінеді. Бұл диссертация ежелгі діни ілімдер гендерлік рөлдер үшін жасаған тарихи өзгерістерді және қазіргі уақытта бұл позициядағы трансформация қалай түсіндірілетінін қарастырады.

Кілт сөздер: Дін және әйелдер, әйелдер статусы, тарихи өзгерістер, феминизм және дін, әлеуметтік өзгерістер, патриархат және дін, заманауи діни қозғалыстар, мәдениет және гендер, реформациялар және әйелдер құқықтары.

МЕЙРХАН БОТАХАН БАХТИЯРУЛЫ

Казахстан, г. Алматы, магистр 1 курса специальности «7М01602-история-религия»
Института истории и права Казахского национального педагогического университета имени
Абая

АКЫНОВА АЙГЕРІМ ПЕРНЕБЕКОВА

Казахстан, Алматы, PhD, старший преподаватель Казахского национального
педагогического университета имени Абая

Аннотация. Роль женщин в религиозных традициях со временем видоизменялась и определялась богословскими учениями, культурными нормами, политическими движениями и социальными реформами. В древних религиозных практиках женщины были порабощены или ограничены патриархальными структурами и воспринимались в статусе окружающим их обществом и религией, в которой они были воспитаны. Эта эволюция статуса женщин радикально изменилась после изменения политического климата, феминистских движений и новой интерпретации священных текстов и была связана с некоторыми основными религиями по всему миру. Исторические трансформации женщин и роль женщин в христианстве, исламе, иудаизме, индуизме и буддизме становятся более ясными, поскольку религиозное руководство играет активную роль женщин в обществе и увеличивает участие в религиозных практиках. В

этой диссертации представлены исторические изменения, которые древние религиозные учения привели к гендерным ролям, и то, как эта трансформация позиций продолжает интерпретироваться в наше время.

Ключевые слова: *Религия и женщины, статус женщин, исторические изменения, феминизм и религия, социальные изменения, патриархат и религия, современные религиозные движения, культура и гендер, реформации и права женщин.*

MEIRKHAH BOTAKHAN BAKHTIYARULY

Kazakhstan, Almaty, 1st year master of the specialty "7M01602-history-religion" of the Institute of History and Law of Abai Kazakh National Pedagogical University

AKYNOVA AIGERIM PERNEBEKOVA

Kazakhstan, Almaty, PhD, Senior Lecturer of Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Abstract. *Women's role in religious traditions has been modified and defined through time by theological teachings, cultural norms, political movements, and social reform. In ancient religious practices, women were subjugated or restricted by patriarchal structures and perceived within status by the society around them and the religion in which they were raised. This evolution in women's status would radically shift after changing political climates, in feminist movements, and by a reinterpretation of sacred texts and has been associated with some major religions worldwide. Historical transformations on women and women roles in Christianity, Islam, Judaism, Hinduism, and Buddhism become clearer as religious leadership takes on an active role for women within the community and increased participation in religious practices. This dissertation presents the historical changes that ancient religious teachings have constituted for gender roles and how this transformation in position continues being construed in contemporary times.*

Keywords: *Religion and women, status of women, historical changes, feminism and religion, social change, patriarchy and religion, modern religious movements, culture and gender, reformations and women's rights.*

Матрилиндік немесе матриархалдық құрылымдарды дамыта отырып, ертедегі дін ең алдымен әйелдерге діни рәсімдер мен жетекшілікті тағайындады. Мысалы, христианға дейінгі еуропалық діндерде әйелдер діни қызметкер немесе құдайлық күштердің бейнесі ретінде қызмет етті. Сонымен қатар, ежелгі Мысыр дінінде Исис сияқты күшті әйел құдайлары болған және әйелдер кейде рухани күштерге ие ретінде бейнеленген. Дегенмен, ертедегі дәстүрлер көбінесе діни тәжірибеде екі жынысқа да бірдей қарауды қарастырады. Ертедегі ведалық индуизмде (шамамен б.з.б. 1500 ж.) әйелдерге діни рәсімдерді орындауға рұқсат етілді, ал кейбір жазбаларда, мысалы, Упанишадтарда әйелдердің ерлер сияқты рухани құндылығы бар деп сипатталған. Дегенмен, Манусмрити сияқты Дхармашастралардың дамуымен әйелдердің рөлдері ең алдымен тұрмыстық болды, әйелдердің ер билігіне бағынуына қосымша назар аударылды. Индуизмдегі патриархалдық бетбұрыстың тарихы Кумара Свамидің еңбектерінде зерттеледі, онда ол ерте индуизмдегі әйелдердің әртүрлі рөлдерін қарастырады [1, б. 45]. Дегенмен, бұл ерте мәтіндер патриархалдық құрылымдарға баса назар аудару арқылы біртіндеп басылған рухани теңдікті білдірді.

Тіпті иудаизмде де пайғамбар әйел және төреші Дебора немесе Мұсаның әпкесі Мәриям сияқты маңызды әйелдер жетіспеді. Бірақ раввиндік иудаизмнің дамуымен және Талмудтың соңғы қайта қаралуымен бұл шамамен 200 жыл болды. е., әйелдердің рөлі төмендеді, өйткені

отбасылық шеңбер шынымен де мұндай функцияларға діни тұрғыдан жабық. Элизабет Шюсслер Форенца сияқты ғалымдар ертедегі христиандық пен иудаизмге қатысты феминистік теологиялық сынында осындай түбегейлі өзгерістерді атап көрсетеді [2, б. 88]. Сара, Ребекка және Рейчел сияқты ерте әйелдер Киелі кітаптағы әңгіменің негізгі бөлігі болды және Құдайдың уәделерінің кейіннен орындалуында маңызды рөл атқарды. Дегенмен, діни құқықтың кеңірек дамуы, әсіресе раввиндік дәуірде, әйелдердің рөлі отбасылық салаға көбірек ығыстырылып, олардың діни қауымдастықтағы басшылық лауазымдарға құқықтары шектелген үлгіні тудырды.

Бұл көрсеткіштердің барлығы христиан шіркеуінің алғашқы екі ғасырында пайда болды. Магдалалық Мәриям олардың Исамен бірге болған ең көрнектісі болса керек, бірақ Фиби мен Прискила сияқты басқалары да ертедегі христиандық қауымдастықтың диаконестері және көшбасшылары болды. Христиандық Рим империясын ұйымдастыруға және құруға араласқан сайын, әйелдердің рөлі барған сайын төмендей бастады. Ортағасырлық католик шіркеуі институционалды патриархалдық жүйеде әйелдер үшін үй немесе монастырлық өмірді көтерді. Шіркеудің жалпы доктринасы барлық сенушілер, ерлер де, әйелдер де Құдайдың балалары деп үйретті, бірақ Рим империясында христиандықтың ерте формальды болуы барлық әйелдерді еркектерге бағынышты рөлдерге орналастыратын иерархияны әкелді.

Жалпылаулардан басқа, сол кездегі патриархализмді Хильдегард Бинген мен Тереза Авилалық сипаттарды. Олардың ықпалы шектеулі болғанымен, олар шіркеу иерархиясының ер билігіне күшті рухани әсер етті. Біріншісі діни биліктің кедергілерін жеңіп, көшбасшылығымен, зерделілігімен және рухани көзқарасымен танылды. Шынында да, Розмари Редфорд Рутер сияқты феминистік теологтар христиандық теологияны гендерлік тұрғыдан қарастырып, шіркеудің патриархалдық құрылымдарын осындай құрылымдардың феминистік сынына қатысты құжаттайды [3: 56]. Бұл сындар әдетте христиандықтағы гендерлік және теңдік мәселелерін шешудің жаңа жолдарын ашатын осы рөлдерді әйелдерге шектейтін жазбалар мен дәстүрлердің дәстүрлі түсіндірмелерін ұстанады.

Исламның алғашқы тарихында әйелдер өте белсенді болды. Хадиджа Мұхаммед пайғамбардың бірінші әйелі және күшті басшы болса, Мұхаммедтің екінші әйелі Айша ықпалды ғалым және саяси көшбасшы болды. Құран әйелдерге ерлер сияқты рухани мәртебе беріп, олардың мал-мүлік, білім алу және қоғамдық өмірге қатысу құқықтарын кеңейтті. Мұхаммедтің әйелдерімен, әсіресе Хадиджамен қарым-қатынасы көбінесе өзара сыйластық пен серіктестік ретінде қарастырылады. Хадиджа өзінің байлығымен және мәртебесімен Исламның алғашқы дамуына үлкен қолдау көрсетті, ал Айшаның ислам ғылымына қосқан елеулі үлесі, әсіресе оның хадис дәстүрі ертедегі исламдық ойды қалыптастырды.

Алайда уақыт өте келе бұл исламдық фикһ пен әдет-ғұрып әйелдердің әлеуметтік рөлдерін, әсіресе үйлену, мұрагерлік және олардың сыртқы келбетіне қатысты тарылта бастады. Фатима Мерниси исламдағы әйел рөліндегі бұл өзгерістерді атап өтіп, патриархалдық қоғамның әлеуметтік құрылымын ақтау үшін Құранның түсіндірмелері жиі қолданылатынын алға тартты [4, б. 132]. Құран аяттары ерлер мен әйелдердің теңдігін айқын көрсетеді; дегенмен оны түсіндіру және жүзеге асыру көбінесе исламға дейінгі патриархалдық нормалар мен тәжірибелерді қолдады. Ғасырлар бойы ислам құқығының түсіндірмесі әйелдердің құқықтарын, әсіресе мұрагерлік, некеге тұру және оқу мәселесінде қатты шектеді.

Соңғы екі ғасырда исламдық феминизм шынымен мұсылман қоғамдарындағы гендерлік теңдіктің пайдасына Құранды қайта түсіндіруге тырысқан қозғалыс болды. Әмина Уәдуд сынды атақты ғалымдар Құранның патриархалдық түсіндірмелерін сынап, әйелдердің діни басшылыққа белсенді қатысуы қажеттігін баса айтты. Бұл исламдық феминист ғалымдар Құран мен хадисті тереңірек және контекстік тұрғыдан оқу білімнен бастап саяси көшбасшылыққа дейінгі барлық аспектілерде әйелдердің теңдігі мен құқықтарын қолдайды деп санайды.

Патриархалдық дін ретінде иудаизм де 19-20 ғасырлардан бастап әйелдер рөлінің өзгеруін көрді. Еврей Киелі кітап сияқты ерте еврей мәтіндері күшті әйелдер туралы айтқанымен, Талмудтың дамуымен және одан кейінгі оқиғалармен әйелдерге діни және әлеуметтік шектеулер қойылды. Еврей әйелдері әдетте діни қызметтер мен көшбасшылықтан шеттетілді. Дегенмен, ерте еврей тарихында әйелдердің ықпал ету позицияларын ұстанған көптеген мысалдары бар. Мысалы, Дебора судья және әскери жетекші болды - ежелгі әлемде әйел көшбасшылығының сирек үлгісі. Иудаизмнің діни және мәдени саласында Естер мен Рут сияқты әйелдердің ықпалы зор.

19-20 ғасырларда иудаизм реформалық және консервативті қозғалыстар тұрғысынан әртүрлі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Реформа қозғалысы әйелдерге раввин болу мүмкіндігімен діни өмірге қатысуға ашық есік берді. Соңғы бөлім түпнұсқадағыдай қарқынды болмады. Израильдің еврей мемлекетіндегі кейінгі өзгерістер әйелдердің білім алу және «үйден тыс жерде» жұмысқа орналасу мүмкіндіктері сияқты құқықтарының құқықтық салдарына әкелді. Әрине, православиелік иудаизмнің либералды шекаралары әйелдерді белгілі бір діни рәсімдер мен басшылық лауазымдармен шектейді және гендерлік рөлдерге қатысты діни тәжірибеде консервативті болып қалады. Әйелдер православиелік қауымдарға қатысқанымен, бүкіл мәселе, әсіресе діни жетекшілік пен қауымдық дұғаларға қатысты талқыланады.

Индуизм - көптеген аспектілері бар ерекше дін. Көптеген жылдар бойы және географияға байланысты индуизм тәжірибесінде әйелдердің өкілдігі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Ведалар мен Упанишадтар сияқты ерте үнді мәтіндері әйелдерге діни рәсімдерге қол жеткізуге және ер адамдармен рухани теңдікке мүмкіндік берді. Сарасвати, Лакшми және Дурга сияқты әйелдер құдайларына табыну Құдайдың күшінің немесе Шактидің көрінісі ретінде әйелдердің мәртебесімен бірге жүрді. Ерте ведалық кезең (шамамен б.з.б. 1500–500) әйелдер гендерлік теңдіктің ең жоғары мәртебесіне ие болған уақыт болды; Бұл кезеңде әйелдер діни рәсімдер мен рухани өмірлік шараларға қатысты. Осылайша, Манусмрити сияқты қолжазбалардың әсерінен даму стратификация мен патриархалдық қоғамның шындығын тудырды және осылайша үй шаруашылығындағы әйелдердің рөлі шектелді және ерлердің билігіне бағынды.

Үндістанның отаршылдық билігі кезінде Раджа Рам Мохан Рой және Свами Вивекананда сияқты әлеуметтік реформаторлар әйелдердің құқықтары мен білімін жақтады, бұл дәлел әйелдердің мәртебесін жақсартуға көмектесті. Бұл қозғалыстар дәстүрлі үнді қоғамының икемсіз касталық және гендерлік нормаларына қарсы шығып, әлеуметтік деңгейде теңдікті талап етті. Свами Вивекананда, әсіресе, үнді қоғамындағы әйелдер үшін ойлаған әлеуметтік трансформацияны жүзеге асыру үшін көп уақыт қажет болса да, әйелдерді тәрбиелеуге және олардың рухани дамуына үлкен көңіл бөлді. Тіпті бүгінгі күннің өзінде үнділік қауымдастықтардың көпшілігі гендерге қатысты консервативті көзқарасты ұстанады, кейбір діни және әлеуметтік контексттерде әйелдерді шектейді, ал ауыл тұрғындары көбірек кемсітушілікке тап болады.

Буддизмнің алғашқы тарихы әйелдермен теріс қарым-қатынаста болған сияқты. Бастапқыда Будда әйелдерді өзінің Сангха мүшелері, монастырлық қауымдастықтың мүшелері ретінде қабылдады, бірақ әрқашан монахтардың басшылығымен болды. Монастырлық қауымда әйелдердің орны әртүрлі буддалық дәстүрлерде әртүрлі болды. Осылайша, Теравада буддизмінде әйелдерді монахтар етіп тағайындау ғасырлар бойы қабылданбады, бірақ соңғы жылдары әйел монастырлығын жандандыруға күш салынды [6, б. 60]. Будданың әйелдердің монахтар болуы және ағартушылыққа жетуі керек деген бастапқы қосымшасы сол кездегі прогрессивті көзқарасты көрсетті. Буддизмнің институционализациялануымен әйелдердің қоғамдағы орны қайтадан шектелді. Мұндай дәстүрлер әйелдерге жоғары рухани деңгейлерге жетуге тыйым салынғанын, буддизм егілген қоғамдардың патриархалдық құрылымдарының көрінісін көрсетеді.

Махаяна буддизмі бұл салада икемді болды: ол әйелдерге рухани жетекші лауазымдарды атқаруға мүмкіндік берді, бірақ бұл лауазымдарды жоғары діни міндеттерге дейін кеңейту мүмкін болмады. Кейбір буддистік мәдениеттерде әйелдерді монахтар етіп тағайындау қабылданған; дегенмен, бұл әйелдер көбінесе толық ағартушылық жолын ерлерге қарағанда оңай тапты. Мысалы, Жапониядағы әйелдер негізінен буддизмнің жоғарғы эшелондарынан шеттетілді; Оның басты себебі, қауымдық монахтар мекемелерде жетекшілік рөлдерді атқаруда әлі де күрделі кедергілерге тап болады.

Тибет буддизмінің өте маңызды ұстазы Пема Чодрон будда ілімдерінде гендер туралы кеңірек түсінуді ұсынды [7, 45 бет]. Осы орайда ол адамның рухани дамуында гендер үлкен рөл атқарады деген пікірге қайшы келеді, бірақ рухани әлеует гендерлік концепциялар шеңберінде орналаспайды деген пікірді түбегейлі қолдайды. Бұл гендерлік, әсіресе қазіргі батыс буддизміне қатысты қазіргі заманғы әйел буддистердің көшбасшыларының санғхаларын қайта қарау тәжірибесіне түрткі болды.

Қорытынды

Әртүрлі діни дәстүрлердің тарихи өзгерістеріндегі әйелдердің рөлі саясаттан, отаршылдық пен феминистік өзгерістерден кеңірек әлеуметтік өзгерістерді көрсетеді. Әйелдер көптеген діни дәстүрлердегі рөлдермен шектелді, олар өмірді жеке мәселелер мен басшылық лауазымдармен шектеді. Мұндай шектеулер гендерлік теңсіздікті сақтайтын қасиетті мәтіндерді, мәдени тәжірибелерді және әлеуметтік құрылымдарды патриархалды түсіндіруден туындайды. Алайда, уақыт өте келе, бұл рөлдер басым саяси, әлеуметтік және мәдени динамикаға байланысты өзгерді, әсіресе феминистік қозғалыстар бастаған.

20-шы ғасырдан 21-ші ғасырға дейін феминистік теологтар мен белсенділер бір кездері әйелдерді діни мәтіндер мен тәжірибелерді гендерлік инклюзивті оқуға жатқызған мұраланған діни жорамалдарға қарсы шықты. Олардың насихаты басқа өзгерістер процестерімен бірге сыни доктриналық өзгерістерге және әйелдердің діни көшбасшылық рөлін жаңа түсінуге әкелді - христиандық конфессиялардағы тағайындаудан бастап исламдық ғылымда көбірек көрінуге дейін. Дегенмен, барлық дәстүрлерде бұл біркелкі емес процесс және өзгерістер жиі айтарлықтай қарсылыққа ұшырайды.

Осылайша, гендер, дін және мәдениет туралы қызу пікірталастар арқылы, мүмкін, дін мен гендер арасындағы динамикалық өзара әрекетті көрсетуге болады. Бұл құқықтарды қамтамасыз ету үшін тұрақты диалогтың, сыни ойлаудың және белсенділіктің абсолютті қажеттілігін білдіреді, мұнда діндер кемсітусіз теңдікке және әйелдердің діни немесе зайырлы салаларда мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Kumar S. (2000). The Summit of Shiva: Fourteen Indian Essays. Munshiram Manoharlal Publishers, 45 бет.
2. Elizabeth S. F. (1983). Her Memory: A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins. Crossroads, 88 бет, 116 бет.
3. Ruther R. R. (1993). Sexism and Conversation with God: Toward Feminist Theology. Beacon Press, 56 бет.
4. Mernissi F. (1991). The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam. Addison-Wesley, 32 бет.
5. Wadud A. (1999). The Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Feminist Perspective. Oxford University Press, 220 бет.
6. Gross R. M. (1993). After Patriarchy: Feminist Transformations in Buddhist Traditions. SUNY Press, 60 бет.
7. Chodron P. (2002). When Things Fall Apart: Heart Advice for Difficult Times. Shambhala, 45 бет.

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-19-21
УДК 930.9

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ПРАВА «ЖЕТИ ЖАРҒЫ»

АБДРАХМАНОВА САУЛЕ АХМЕТЖАНОВНА

магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры Истории, географии и СГД,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

***Аннотация:** Статья посвящена основным вопросам Закона «Жеті жарғы». Отражены моменты формирования Свода Закона. Жеті жарғы — это, по сути, первый законодательный памятник казахской степи, основа права. Изменения политической структуры вызвали настоятельную необходимость переработки и правовой базы организации казахского общества. Эта работа проводилась весь XVII в. и при хане Тауке нашла свое закрепление в своде законов «Жеті жарғы (Семь уложений). Разработан был этот свод при участии известнейших биев в начале XVII в. В «Жеті жарғы» вошли постановления, вызванные потребностями военно-политической и социальной жизни казахского общества XVII в. Важнейшим моментом, определившим характер этого документа, оказалось стремление приспособить нормы обычного права к новым потребностям феодализирующегося казахского общества, узаконив те из них, которые соответствовали интересам знати, создать вместо устаревших и неудобных ей норм новые и более выгодные.*

***Ключевые слова:** «Жеты жарғы», Тауке хан, бии, казахское ханство, право, закон.*

В истории казахского права ханского периода (XV-XIX вв.) известен законодательный памятник – «Жеті жарғы» («Семь уложений»). Казахский народ находился в не лучшем положении. Враги лезли со всех сторон, как- будто своих внутренних междоусобиц было мало. В этот момент народу нужна была опора, сильная рука. Эту опору казахской степи предоставил Тауке хан, узаконив «Жеті жарғы», что в переводе с казахского означает «Семь уложений». В Уложении рассматривались актуальные для того времени вопросы.

А какие же вопросы были актуальны для обычного казаха в 17 веке? Во - первых, надо где- то жить, где- то скот содержать. Первый раздел и был посвящен этому вопросу - Земельный закон. В нем были решения к вопросам о водопоях и пастбищах. Второй раздел – Семейно - брачный закон. В этом разделе порядок утверждения - расторжения браков, права и обязанности супругов и т.д. Третий раздел - Военный закон. Закон воинской повинности. Четвертый раздел Жеті жарғы - положение о судебном процессе, порядок судебного заседания и т.д. А оттуда уже недалеко и в 5 раздел попасть - Уголовный закон, который судит за различные преступления, исключая убийство. Да, для убийства выделен 6 раздел - Закон о куне, наказывающий людей за убийство и насилие. Вообще, есть еще один, последний раздел в Жеті жарғы - Закон о вдовах. Там же обязательства по отношению к сиротам.

Жеті жарғы — это, по сути, первый законодательный памятник казахской степи. Основа права. Изменения политической структуры вызвали настоятельную необходимость переработки и правовой базы организации казахского общества. Эта работа проводилась весь XVII в. и при хане Тауке нашла свое закрепление в своде законов «Жеті жарғы» (Семь установлений). Разработан был этот свод при участии известнейших биев в начале XVII в. и включал в себя следующие основные разделы:

1. Земельный Закон (Жер дауы), в котором обговаривалось решение споров о пастбищах и водопоях.

2. Семейно-брачный закон, где устанавливался порядок заключения и расторжения брака, права и обязанности супругов, имущественные права членов семьи.

3. Военный Закон, регламентирующий отправление воинской повинности, формирование подразделений и выборов военачальников.

4. Положение о судебном процессе, обговаривающее порядок судебного разбирательства.

5. Уголовный Закон, устанавливающий наказания за различные виды преступлений кроме убийства.

6. Закон о куне (күн дауы), устанавливающий наказания за убийства и тяжкие телесные повреждения.

7. Закон о вдовах (жесір дауы), регламентирующий имущественные и личные права вдов и сирот, а также обязательства по отношению к ним общины и родственников умершего [1].

Кроме «Жеті жарғы» продолжал использоваться в качестве источника права и «Кодекс Касыма», особенно в области международного права. Свообразными дополнениями к кодексам были положения съездов биев – «Ереже», и «Билер сөзі» - рассказы, содержащие сведения о практике суда биев - судебном прецеденте. Судопроизводство было основано на обычном праве - адате и мусульманском праве - шариате. Судебная функция была в руках биев-родоправителей. Особо сложные дела рассматривались съездом биев. В разбирательстве некоторых дел принимали участие султаны и хан. За разбор дел бии, султаны и хан получали вознаграждение - бийлик, хандык, а также различные подарки. Если ответчик уклонялся от суда или исполнения его решения, то истец имел право произвести барымту (насильственный угон скота).

Право на собственность-основной институт казахского права. Пастбища и пашни принадлежали роду, общине, скот был в семейной собственности. Особенно строго разграничивались зимние пастбища и орошаемые пашни.

Институты обязательного права включают в себя договоры купли-продажи, займа, найма, хранения и караванной перевозки. В казахском праве существовали и такие своеобразные институты обязательного права, как жылу, журтшылык, асар и т.п.

Брачное право казахов соответствовало экономическому базису. Основной формой брака был индивидуальный брак (моногамия). Среди имущего сословия получила распространение также полигамия (многожество). Одной из особенностей семейно-брачных отношений являлось аменгерство - обычай, по которому жена умершего переходила к брату мужа. Был установлен запрет брака между родственниками до седьмого колена. Каждый взрослый сын имел право на часть имущества отца. По достижении определенного возраста сыновей выделяли в самостоятельное хозяйство (отау). Все хозяйство отца после смерти доставалось младшему сыну (шанырақ иесі).

В казахском обществе XV-XVII вв. еще не было разграничений между гражданским правом и уголовным. Понятие преступления сливалось с понятием дурного поступка (жаман іс), греха (күнә). В уголовном праве существовал закон возмездия (кровная месть). В большинстве случаев кровная месть заменялась выкупом (күн). За некоторые преступления налагались штрафы. Согласно «Жеті жарғы», уголовная ответственность обычно распространялась лишь на непосредственного виновника, вместе с тем широко был распространен принцип коллективной ответственности общины. Так, если ответчик на суд не являлся или не выплачивал положенного куна, то штраф взыскивался со всей общины. В таком случае членам общины предоставлялось право поступать с ответчиком по своему усмотрению. Такой меры наказания, как лишение свободы у казахов не существовало, не было и тюрем. В целом исследователи отмечают гуманность казахского уголовного права. Лишь в крайних случаях применялась смертная казнь. Таким исключением являлось изнасилование и кража чужой жены. Никаких специальных органов для исполнения приговора не было. Это право передавалось истцу [2].

Одним из основоположников судебно-правовых уложений казахского ханства был Майкы би - крупный дипломат и общественный деятель, советник Чингисхана. Усиление и укрепление государства связано также с именем Касым хана - сына Аз Жанибек хана. При его правлении впервые в истории была проведена систематизация правовых обычаев и норм, получившая название «Правда Касым хана». Заметный вклад в развитие правовой системы казахского общества внес Есим хан. Он значительно усилил воинские законы, повысив ответственность воинов, что было связано с необходимостью защиты от захватнических устремлений джунгар. В конце XVII века Аз Тауке, Толе би, Казбек би, Айтеке би создали «Жеті жарғы», которые, по сути, стали непосредственной системой законов, кодексом судебной власти [3]. Однако, поскольку этот свод правил дошел до нас в устной форме, общество не восприняло эти уставы официально как кодекс. Тем не менее, выпестованные тысячелетиями в недрах национальных традиций, общественных явлений в системе государства казахской нации, эти законы сослужили в свое время добрую службу народу.

В истории казахского права ханского периода известны лишь два законодательных памятника: «Қасым ханнын қасқа жолы» («Светлая дорога хана Касыма»), который до нас не дошел, и «Жеті жарғы» («Семь установлений») Тауке хана. В «Жеті жарғы» вошли постановления, вызванные потребностями военно-политической и социальной жизни казахского общества XVII в. Важнейшим моментом, определившим характер этого документа, оказалось стремление приспособить нормы обычного права к новым потребностям феодализирующегося казахского общества, узаконив те из них, которые соответствовали интересам знати, создать вместо устаревших и неудобных ей норм новые и более выгодные. Поскольку в этом документе охвачены семь сфер деятельности общества, он и получил название семь установлений Тауке хана. Но есть и другая версия.

Так, по предположению некоторых, «Жеті жарғы» («Семь установлений») назван так потому, что в его разработке принимали участие семь биев. Мудрость и прозорливость чествуемых трех великих предков проявилась именно в ту пору. Они зорко предопределили будущее своего народа, предназначтали единственно верный путь сохранения потомства и родной земли, показали подлинный образец политического прагматизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жанайдаров О. Степная Конституция хана Тауке // Мир закона. - 2001. №2-3.- С.38-39.
2. Законы хана Тауке. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. Алма-Ата, Наука, 1979. - С. 334 – 341;
3. История Казахстана с древнейших времен до наших дней (в пяти томах). / под ред. М. Козыбаева. – Алматы: Атамура, 1995.

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-22-24

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXŞÜNASLIĞINDA İDEOLOJİ VƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR

MARAT QƏHRƏMANOV ZÜLFÜQAROVİÇ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistratura və doktorantura mərkəzi

Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı magistratura II kurs magistrantı

Xülasə: *Bu məqalə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918 - 1920) tarixşünaslığında ideoloji və metodoloji yanaşmaların inkişafını və dəyişim mərhələlərini təhlil edir. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan tarixşünaslığının yaranma mərhələlərində, xüsusən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, tarix elmi müstəqil bir sahə kimi hələ tam inkişaf etməmişdir. Bir sıra tarixçilər Cümhuriyyətin fəaliyyətini əsaslandırmaq üçün müxtəlif yanaşmalar tətbiq etmişlər. Lakin dövrün ideoloji və siyasi mühiti tarixə yanaşmada müəyyən məhdudiyyətlər yaratmışdır. Sovet dövründə isə tarixşünaslıq marksizm - leninizm ideologiyasına əsaslanırdı. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sovet dövründə mənfə təqdim edilmişdir. Bu ideoloji yanaşmalar, Cümhuriyyətin müstəqillik uğurlarını və dövlətçilik irsini təhrif etmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasından sonra isə tarixşünaslıqda yeni yanaşmalar meydana çıxmış, Cümhuriyyətin tarixi daha obyektiv və geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə tarixçilər, Cümhuriyyətin dövlətçilik irsini və müstəqillik mübarizəsini ön plana çəkmişdir. Nəticə olaraq, ideoloji və metodoloji yanaşmalardakı dəyişikliklər, Azərbaycan dövlətçilik tarixinin daha dərinə və obyektiv şəkildə öyrənilməsinə şərait yaratmışdır.*

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, tarix, metodoloji dəyişiklik, marksizm, tarixi irs, leninizm, müstəqillik və irs tarixi, tarixşünaslıq*

Abstract: *This article analyzes the development of ideological and methodological approaches and the development of methodological approaches and stages of change in the historiography of the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920). It was noted that in the stages of the formation of Azerbaijani historiography, especially during the People's Republic, the science of history as an independent field was not yet fully developed. A number of historians have applied different approaches to justify the activities of the Republic. However, the ideological and political environment of the time created certain limitations in the approach to history. During the Soviet era, historiography was based on the ideology of Marxism-Leninism. It is for this reason that the Azerbaijan Democratic Republic was presented negatively during the Soviet era. These ideological approaches have distorted the Republic's independence achievements and statehood legacy. After the establishment of the independent state of Azerbaijan, new approaches in historiography appeared, and the history of the Republic began to be studied more objectively and widely. In this period, historians highlighted the republic's legacy of statehood and the struggle for independence. As a result, changes in ideological and methodological approaches have created conditions for a more in-depth and objective study of the history of Azerbaijan's statehood.*

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, history, methodological change, Marxism, historical heritage, Leninism, history of independence and heritage, historiography.*

Giriş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü xalqımızın zəngin siyasi, iqtisadi və mədəni irs yaratdığı bir dövr olmuşdur. Bu dövrün tarixi, təkcə keçmiş işıqlandırmaqla kifayətlənmir, həm də müasir dövrümüzdə Azərbaycan xalqının milli kimliyinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Bu dövr, Azərbaycanın milli müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin təməlinin atıldığı, xüsusən də xalqın öz müstəqil dövlətinə sahib olmaq uğrunda apardığı mübarizənin əsas mərhələlərindən biri kimi

qiymətləndirilir. Lakin, bu dövrün tarixi müxtəlif ideoloji təsirlərə məruz qalmış, tarixçilər tərəfindən fərqli metodoloji yanaşmalarla təhlil edilmişdir. Sovet dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mənfəi şəkildə qiymətləndirilmişdir. Müstəqil dövlətçilik tarixində isə tarixçilər Cümhuriyyət dövrünü daha obyektiv şəkildə araşdırmağa başlamışlar. Bu dövrdə həyata keçirilən tədqiqatlar, Cümhuriyyətin siyasi mübarizələrini, müstəqil dövlət quruluşunu və milli hərəkətləri nəzərdən keçirərək tarixə yeni və obyektiv bir baxış gətirmişdir. Bu məqalənin məqsədi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixşünaslığında ideoloji və metodoloji yanaşmaların tədqiqat sahəsinə necə təsir etdiyini və müasir dövrün tədqiqat metodları ilə bu sahədəki boşluqların necə doldurduğunu araşdırmaqdır. [3, s. 75]

Sovet dövrü və müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin ideoloji yanaşmaları

İlk növbədə, bildirmək lazımdır ki, Sovet dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ideoloji baxışlar və təhriflər əsasında yazılmışdır. Bu dövrdə, Cümhuriyyətin fəaliyyəti və liderləri, marksizm - leninizm ideologiyasının təsiri altında qiymətləndirilərək Müsavat hökumətinin uğurları kimi təqdim edilmişdir. Bu ideoloji yanaşma, Cümhuriyyətin məqsədlərini kiçildir və onun dövlətçilik fəaliyyətini təhrif edir. Cümhuriyyətin qısa müddət ərzindəki fəaliyyəti, sovet tarixşünaslığında əsasən uğursuz olaraq qiymətləndirilmişdir. Sovet dövründə tarix elmində obyektivlikdən çox ideoloji məqsədlərə xidmət edən bir yanaşma mövcud idi. Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra isə tarixşünaslıq yeni bir dövrə qədəm qoymuşdur. Cümhuriyyətin tarixi, sovet dövründən sonra obyektiv və elmi yanaşmalarla yenidən qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Bu dövrün tarixşünasları, Cümhuriyyətin siyasi fəaliyyətini, liderlərini və dövlətçilik ideyalarını daha geniş və ətraflı tədqiq etmişdir. Müstəqillik dövrü, Cümhuriyyətin fəaliyyətini daha müstəqil bir perspektivdən qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır. Bu yanaşmalar, Cümhuriyyətin liderlərinin ideoloji mübarizələrini və Azərbaycan dövlətçiliyinə təsirini daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Məmməd Əmin Rəsulzadə və digər liderlər, Azərbaycan xalqının müstəqilliyi və demokratik prinsiplərinə sadıq qalmış, sovetin ideyalarına qarşı çıxmışlar. Onların ideologiyası və fəaliyyətləri, yalnız həmin dövr üçün deyil, həm də müasir Azərbaycanın dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. [4, s. 105]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin ideoloji mübarizəsi

Müstəqil dövrdə Cümhuriyyətin ideologiyasına və fəaliyyətlərinə dair daha dərinə tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Həmçinin, müstəqil dövrdəki tarixşünaslar, Cümhuriyyətin sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdəki fəaliyyətlərini də diqqət mərkəzinə saxlamışdır. Cümhuriyyətin liderləri, xüsusən Məmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan xalqının müstəqilliyini müdafiə etmək məqsədilə böyük ideoloji mübarizə aparmışdır. Onlar sosializm ideologiyasına qarşı çıxaraq, müstəqil bir dövlətin qurulmasına çalışmışdır. Bu liderlərin ideoloji baxışları, müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik prinsiplərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Müasir tarixşünaslıq metodları, əvvəlki dövrün ideoloji yanaşmalarından fərqli olaraq, daha geniş bir tədqiqat mühiti yaradır. Müstəqil dövrdəki tədqiqatlar, Cümhuriyyətin tarixi ilə bağlı daha obyektiv nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bu yeni metodoloji yanaşmalar, Cümhuriyyətin fəaliyyətini yalnız siyasi baxımdan deyil, həm də sosial və iqtisadi aspektlərdən araşdırmağa şərait yaradır. Bu dəyişikliklər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi irsinin daha doğru qiymətləndirilməsinə və müasir dövrə olan təsirlərinin dərk edilməsinə imkan verir. [5, s. 35 - 38]

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: yeni metodoloji yanaşmalar

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixşünaslığında müstəqillik dövründəki metodoloji yanaşmalar bir sıra mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər əsasən yeni dövlət quruculuğu və müstəqillik ideyalarının güclənməsi ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır. 1991 - ci ildən sonra Azərbaycanın tarixi yenidən qiymətləndirilmiş və bu dövrün tarixi şəraitini düzgün anlamaq üçün yeni metodoloji yanaşmalar tətbiq olunmuşdur. Ümumiyyətlə müstəqillik dövründəki metodoloji yanaşmalar

əsasən mənbəşünaslığa yönəlmişdir. Sovet dövründə çoxsaylı arxivlər, sənədlər və digər mənbələr ya təhrif edilmiş, ya da tamamilə qapalı saxlanılırdı. Müstəqil Azərbaycan dövləti bu sənədlərə diqqəti artırmış, tarixçilərə real faktlar və hadisələr üzərində işləmək imkanı yaratmışdır. Həmin sənədlər arasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi sənədləri, diplomatik yazışmalar, dövlətin qərarları və digər mühüm materiallar yer alır. Bu sənədlərin tədqiqi nəticəsində tarixçilər daha dəqiq və obyektiv nəticələr əldə etmişdir. [2, s. 66]

Metodologiyada sosial və siyasi kontekstin əhəmiyyəti də artırılmışdır. Müstəqil Azərbaycanın tarixşünaslığı, yalnız dövlət quruculuğu və siyasi hadisələri deyil, həm də cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyatını, sosial və iqtisadi vəziyyətini araşdırmağa başlamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü, Azərbaycanın milli oyanışı, yeni hüquq sisteminin formalaşdırılması, qadınların hüquqları və digər sosial islahatlar baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Bu cür araşdırmaların aparılması, dövrün tarixi şəraitini daha dərinlən anlamağa kömək etmişdir. Müstəqil Azərbaycanın diplomatik və xarici siyasətinə dair araşdırmalar da önə çıxmışdır. AXC - nin qısa müddətdə müstəqilliyini qorumaq üçün apardığı xarici siyasət, xüsusilə müstəqil dövlətin dünya birliyində qəbul edilməsi üçün göstərilən səylər geniş təhlil edilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın xarici siyasətinin əhəmiyyəti, xüsusən də Osmanlı İmperiyası və Rusiyaya qarşı yürüdülmən diplomatik siyasət araşdırılmışdır.

Beləliklə, müstəqillik dövründəki metodoloji yanaşmaların əsas xüsusiyyəti, tarixşünaslığın daha obyektiv və çoxşaxəli şəkildə inkişaf etməsi, Azərbaycanın milli ideologiyasına uyğun olaraq tarixi hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsi və müxtəlif sosial, siyasi, iqtisadi və diplomatik aspektlərin nəzərə alınmasıdır. Bu yanaşmalar, həmçinin Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinin və dövlətçiliyin inkişafı prosesinin daha dərinlən anlaşıldığı bir dövrün başlanğıcı olmuşdur. [5, s. 103]

Nəticə: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixşünaslığında ideoloji və metodoloji yanaşmaların müxtəlif dövrlərdə dəyişməsi, ölkənin siyasi, sosial və mədəni vəziyyətinə uyğun olaraq fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, müasir dövrdə AXC - nin tarixini təhlil edərkən, beynəlxalq müstəvidəki rolu, digər dövlətlərlə olan diplomatik əlaqələri, müstəqil dövlətin xarici siyasəti və daxili siyasətindəki mübarizələri də diqqət mərkəzinə alınır. Beləliklə, müstəqillik dövründə tarixşünaslıqda AXC - nin rolu daha geniş və çoxşaxəli yanaşmalarla araşdırılır. Bu yanaşmaların əsas məqsədi, Cümhuriyyətin dövlətçilik ənənələrinin müasir Azərbaycanda davam etdiyini göstərməkdir. Nəticə olaraq, ideoloji və metodoloji yanaşmaların dəyişməsi, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğunun təmin olunmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və onun yaratdığı dövlətçilik ənənələrinin müasir dövrdəki əhəmiyyətini daha yaxşı anlamağa imkan verir. AXC - nin tarixi, həm də Azərbaycanın milli kimliyinin, azadlıq və dövlətçilik prinsiplərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Rəsulzadə. M. Azərbaycan Cümhuriyyəti. İstanbul, 1923
2. Məmmədov. C. Birinci Azərbaycan Respublikası (1918 - 1920). Bakı, 2003
3. Nəsimzadə. N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990
4. Yaqublu. N. Azərbaycan milli mücadiləsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 2001
5. Nəzirli. Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı, 1999

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-25-31
УДК:93/94(575.2)

МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ ЭКИСУУЛУК КЫРГЫЗДАРДЫН АЗАТТЫК КҮРӨШҮНҮН БАШЧЫСЫ

КОЧКорова КАНСУЛУУ

Ош мамлекеттик университетинин тарых адистигинин магистранты

Илимий жетекчи – **С. СМАДИЯРОВ**

Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада автор булактарга жана адабияттарга таянып, Кокон ханы Кудаярдын үчүнчү хандыгы мезгилинде салык саясатынын ырайымсыз формага өткөндүгүн изилдеп, ал элдик көтөрүлүштөрдүн себеби болгондугун белгилеген. Ал көтөрүлүштөр акыры келип, бүт Фергананы кучагына алган “Полот хандын” көтөрүлүшүнө айлангандыгын негиздеген. Полот хандын көтөрүлүшүнүн негизги очокторунан болгон Эки-Суу кыргыздарынын кыймылын жетектеген Мамыр Мерген уулунун ишмердигине кеңири токтолгон.

Ачык сөздөр: Кокон хандыгы, Кудаяр хан, салык саясаты, элдик көтөрүлүштөр, “Полот хандын” көтөрүлүшү, Мамыр Мерген уулу, колониялдык бийлик, дарга асуу.

Кудаяр хандын үчүнчү хандыгынын мезгилинде (1865-1875жж.) булактар маалымдагандай, Кокон хандыгындагы алык-салыктын түрлөрү жана өлчөмдөрү эбегейсиз көбөйгөн. Бул элдин абалын чектен чыга начарлаткан. Салыкты учурунда төлөй албагандарды катуу жазалоо башталган. Хандын салык жыйноочу зекетчилеринен жана аларды коштогон сарбаздардан корккон Кокондун борбордук аймагын жердеген отурукташкан “сартия” жамаатынын айрым топтору жер которуп, Курама, Көгөй, Логумбек, Үч-Коргон айылдарына көчүп келишип, андагы жергиликтүүлөр менен аралашып, жан сактап калышкан.

Бул аралыкта кыргыз-кыпчак бийлери бөөдө кан төгүүнү токтотуу максатында Кудаяр хандын бийлигин убактылуу таанып, ордого келип, ага таазим кылып, баш ийүүгө макул болушкан. Кудаяр хандын да абалы туруктуу болбогондуктан, ал кыргыз-кыпчак бийлери менен ымаласын бекемдөөгө, алардын колдоосун алууга муктаж болгон. Андыктан, Кудаяр хан да, Алай өрөөнүндө таасири күчтүү Курманжан даткага чоң сый-урмат көрсөтүп, экинчи жолу датка наамын расмий бекитип, уулу Абдылдабекти Ош шаарынын акими кылып дайындап, бир топ жерлерден салык жыйноо укугун берген [1,7-б.]. Бул окуя, башка кыргыз, кыпчак бийлеринин, анын ичинде Эки-Суу кыргыздарынын да убактылуу тынчтанып, жай турмушка өтүүсүнө өбөлгө түзгөн.

Бул учурда Орус падышачылыгы Кокон хандыгынын жерлерин улам өзүнө каратып, колониалдык басып алууларын уланта берген. Натыйжада, бул мезгилге карата Кокондун аймагы Фергана өрөөнү менен гана чектелип калган(Кененсариев). Бухара эмиринин жардамы менен бийликке келген Кудаяр хан кыргыз, кыпчактардын каршылыктарын араң баскан, анын орус баскынчыларынын аракеттерине каршылык көрсөтүүгө мүмкүнчүлүгү болбогон жана ага аракет да жасабаган. Анын максаты эптеп хан бийлигин сактап калуу болгон. Анын орус башкаруучуларына, аскер жетекчилигине жасакерленүү, кошоматтануу саясатын жүргүзгөндүгү тарыхый булактардан маалым. 1867-жылдын октябрь айында Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлүп, анын башчысы болуп, падыша Александр II нин үй-бүлөлүк досу генерал-адъютант К.П.фон-Кауфман дайындалган. Көп өтпөй, 1868-жылдын 29-январында тексти К.П.Кауфман тарабынан даярдалган Орусия менен Кокон хандыгынын ортосундагы соода келишимине кол коюлган [2,167-б.]. Иш жүзүндө бул келишим Кокон хандыгын Орусия падышачылыгынын

вассалына айландырган. Ошентип, 1868-жылдагы орус-кочкон келишиминен кийин, орустардын жардамына ишенген Кудаяр хан сырткы коопсуздукка дээрлик көңүл бурган эмес. Ички саясатта болсо элди эзген зордук-зомбулугун күчөткөн. Бөксөргөн казынасын толтуруу максатында Кудаяр ар кандай амал-айлаларга барган. Анын азап-тозоктору Фергана өрөөнүнүн калкынын башына түшкөн. Өрөөндөгү жерлер сатылган, базарлар ээленген, колунда зор байлыгы бар бардар адамдардын байлыгы күч менен тартылып алынып, каяша айткандар камакка алынган, аёсуз жазаланган. Хандын жеке баюсуна кеңеш берип, алык-салыктын жаңы түрлөрүн ойлоп таап, ээсинин көзү менен тең айланган айлакерлердин доораны жүргөн. Мурда катардагы катчылык милдетти аткарып келген Иса аттуу тажик салыктын жаңы түрлөрүн ойлоп таап, Кудаяр хандын жеке кызыкчылыгы үчүн шарияттан жол таап берип тургандыгы үчүн Иса Олуя атыгып, хандын эң жакын кишиси болуп калган жана Шарихан бектигине көтөрүлгөн. Ал ондон ашык салыктын түрүн ойлоп тапкан. Анын түрдүү салыктарды ойлоп тапкандыгы, жадагалса, Кудаяр-хандын өзүн да таң калтырган[3, 205-208-бб.].

Тарыхый маалыматтарга караганда Кудаяр хандын өзү да алык-салыктын көбөйүшүнө активдүү демилгечи болгон. ”Шариат менен адат аныктаган салыктарга ыраазы болбогон Кудаяр хан,- деп жазат Н.Петровский, — ар жылы салык салынуучу жаңы нерселерди ойлоп таап, уламдан-улам алык-салыктын түрлөрүн өркүндөтүп олтурган” [4, 17-б.]. Ханга сунуш кылган салыктардын арасында акылга сыйбаган, эч бир адеп-ахлакка туура келбеген салыктын түрлөрү кездешкен. Мисалы, Иса Олуя ордодогу бир жыйында, “эркектер үйүндө өз аялы менен жумасына эки жолу гана кошулушсун, эгер андан көп кошулса, ал эркек ханга салык төлөөгө тийиш” – деп, сунуш киргизген. Салыктын бул түрүн киргизүүгө чындап эле аракеттер жасалгандыгын ошол кездеги орус басылмалары да жазып чыгышкан[5, 69-б.].

Жогоруда белгилегендей, алык-салыктардын түрлөрүнүн жана өлчөмүнүн эбегейсиз көбөйүшү элдин эзилүүсүнө, түбөлүк карызга батышына алып келген. Натыйжада, кедей чарбалар зекет төлөй албай, карызынан кутулуу үчүн өз уулдарын жана кыздарын бай адамдардын колуна малай катары берген учурлары көп кездешкен [6, 153-б.]. Элдин ушундай кыйналышына карабастан, Кудаяр хан өзүнүн 36 аялына жылына 300 миң рубль акча сарптап тургандыгы маалым[7, 295-б.].

Белгилүү орус ориенталисти А. Кун хандыктагы салык системасына кеңири токтолуп, салыктардын түрлөрүн белгилеп кеткен (8, 235, 423-б.). Салыктардын өлчөмү юридикалык жактан белгиленип, бирдей тартипте болгон эмес, хандын керектөөсүнө жараша анын түрлөрү да көбөйүп отурган. Ал эми, орус изилдөөчүсү Н. Пантусов Кочкон хандыгындагы Кудаяр хандын үчүнчү (акыркы) хандыгынын мезгилинде киргизилген салыктардын жаңы түрлөрүнө жана алардын өлчөмүнө токтолуп, күйөөсү өлгөн жесир аялдан да 5 теңге салык алынгандыгын таң калуу менен белгилеген (9, 105-б.). Хандыктагы көбөйүп бара жаткан алык-салык, топтомдордун санын аныктап баа берген А. Кун: “Бир гана абадан дем алуу укугунан башкасынан баарынан салык алынган”[10, 409-б.]- деген жыйынтыка келген. Алык-салыктардын түрлөрүнүн чексиз көбөйүшү ханга каршы элдик нааразычылыктардын чыгышынын түпкү себеби болгон. Ошентип, Кудаяр хандын ырайымсыз, катаал, акылсыз салык саясаты элдин нааразычылыгын туудуруп, элдик толкундоолорго алып келген. Алар көчмөн кыргыздар мекендеген тоолуу аймактарда жана тоо этектеринде (Алай, Сох ж.б.) 1867ж. стихиялык түрдө башталган. Алгачкы жылдары алар хандын аскерлери тарабынан ырайымсыздык менен басылып турса да алар токтогон эмес. Улам ар кайсы жерден элеттиктердин жаңы локалдык козголоңдор чыгып турган. Башкача айтканда, ушул мезгилден тартып Фергана өрөөнүнүн элеттик кыргыздар жашаган чөлкөмдөрүндө тынымсыз козголоңдордун мезгили башталган. Эгер мурун алар негизинен феодалдардын жетекчилиги менен бийлик талашуу үчүн болуп келсе, 1870-жылдардын башынан көтөрүлүштөр хандын, анын акимдеринин, айрыкча Кудаяр хандын так өзүнө каршы чыга баштаган.

Кийинки жылдары мындай майда көтөрүлүштөр жана толкундоолор Фергана чөлкөмүнүн бардык жерлеринде тынымсыз чыгып турган. Алардын ичинде Алай чөлкөмү толкундоолордун бирден бир очогу бойдон кала берген.

Аталган кыймылдар акыры келип Кокон хандыгынын жана Түштүк Кыргызстандын бүт аймагын кучагына алган 1873-1876-жж. эң ири көтөрүлүштү жараткан. Ал көтөрүлүш Кокон хандыгынын жоюлушун жана, тилекке каршы анын аймагынын, анын ичинде Түштүк Кыргызстандын кандуу жол менен Орус империясынын курамына киришин тездеткен фактор болуп калган.

Көтөрүлүш 1873-жылдын жазында башталып, үч жылга созулган жана буга чейинки чаржайыт көтөрүлүштөрдөн айырмаланып, Фергана өрөөнүнүн бүт аймагын кучагына алган нукура элдик мүнөздөгү көтөрүлүш болгон. Окумуштуу Т. Кененсариев кыймылдын эволюциялык өнүгүүсүнө байланыштуу көтөрүлүштү 2 чоң этапка бөлүп кароону сунуштаган: 1-этабы: 1873-жылдын жазынан 1874-жылдын күзүнө чейин; 2 – этабы: 1875-жылдын жазынан 1876-жылдын аягына чейин [11, 208-б.].

Элдик толкундоолор көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз, кыпчак уруулары жашаган Фергананын тоо этектеринде башталган. Анын экономикалык жана саясий себептери болгон. Экономикалык себептери: хандын буйругу боюнча элден алынуучу алык-салыктын чыдамсыз оордугу, зекетчилердин ач көздүгү жана ырайымсыздыгы, анын натыйжасында эл массасынын жашоо-тиричилигинин начарлашынын акыркы чекке жеткендиги болсо, ал эми, саясий себеби катары Кудаяр хандын отурукташкан “сартия” жамаатына таянып, көчмөн кыргыз, кыпчак, түрк, каракалпактар түзгөн “илатия” жамаатына каршы саясат жүргүзүүсүн, алардын төбөлдөрүн ордодон четтетип, хандыктагы таасирин биротоло жок кылууга жасаган аракеттерин көрсөтүүгө болот.

Изилдөөчүлөр бул элдик кыймылдын төрт очогу болгондугун белгилешет. Алар: Алай өрөөнү, Түштүк-батыш очогу (Баткен-Лейлек аймагы), Аксы очогу жана Эки-Суу арасы. Бул борборлор көтөрүлүш учурунда бири-бири менен тыгыз байланышта болгондугу изилдөөлөрдө ырасталат [11, 208-239-бб.]. Жалпы көтөрүлүштү кыргыздын ичкилик тобунун бостон уруусунан чыккан Искак Асан уулу (Полот хан) жетектеген. Ошондуктан бул көтөрүлүш, тарыхый булактарда жана эл оозунда “Кокон көтөрүлүшү”, “Элдик кыймыл” деген аталыштар менен катар эле “Полот хандын көтөрүлүшү” деген ат менен да белгилүү.

Биз макалабызда аталган элдик кыймылдын Эки-Суу очогундагы окуяларга жана андагы Мамыр Мергендин ишмердигине кеңири токтолобуз. Эки-Суу арасындагы элдик толкундоолор 1873-жылдын жазында башталып, анын башында Мамыр Мерген уулу турган. Мына ушул жерден Мамыр Мерген уулуна колдо бар адабияттарга таянып, кененирээк токтолуп кетүүгө болот. Азыркы күндө басма сөз беттеринде Мамыр Мерген уулунун ишмердүүлүгүнө, анын тарыхый бейнесин ачууга арналган бир топ макалалар жарыяланган [12.]Биз мына ошол маалыматтарга аз да болсо өз маалыматтарыбызды кошууга аракеттенебиз.

Мамыр Мерген 1873-1875-жылдары Кокон хандарынын саясатына каршы Кыргызстандын түштүгүндө чыккан көтөрүлүштөрдүн алгачкы очокторунун бири болгон Эки-Суу арасындагы элдик кыймылды уюштуруп, андан кийин да бир катар козголоңдорду жетектегендердин бири. Ал өмүрүнүн аягына чейин өз элинин эркиндиги үчүн башын сайып күрөшүп өткөн инсан болгон. Жогоруда белгилегендей, Кудаярдын үчүнчү хандыгынын учурунда Түштүк Кыргыздарынын башына аябагандай оор күндөр түшкөн. Ал жөнүндө эл оозунда айтылып калган төмөнкү ыр саптары да кабарлайт: *“Тегереги кыргыздын Темирден тарткан тор болду.Түшкөн жери кыргыздын Кырк кулач терең ор болду. Кокондуктун бийлиги маңдайга бүткөн шор болду. Тартып алды кокондук беш көкүлдүү кыздарды...”* [13, 303-б.]

Мамыр Мерген уулу – Эки-Суу арасындагы Базар-Коргон, Үч-Коргон, Избаскан чөлкөмдөрүндө жашаган сол канат кыргыздарынын мундуз уруусунун өтүмүш уругунун карапайым үй-бүлөсүнөн чыккан инсан болгон. Эл арасындагы маалыматтарга таянсак Мамыр Мерген уулунун түпкү аталары мундуз уруусунан чыккан касиеттүү Калпа ата деген болгон. Калпа атаны “дин жагынан билимдүү, ошондой эле тубаса касиетке ээ адам” деп айтышат. Изилдөөчү Т. Ариповдун маалыматтарына таянсак, Калпа ата Курама, Көгөйдө жашап, өмүрү өткөндө, анын сөөгүн Майлуу-Сууда адам баспай турган бийик тоого эл койдурган. Бүгүнкү күнгө чейин өрөөндүн эли Майлуу-Суу шаарынын түндүк Кайрагач айылында тоонун чокусуна коюлган анын бейитине зыярат кылып келишет. Союз учурунда Калпа ата коюлган дөбө тегизделип, Майлуу-Суу шаарынын стадиону курулганга байланыштуу, анын урпактары Качыбек ава анын сөөгүн Кайрагачка көчүрүп, жерге берген[14.].

Мамырдын атасы Мерген азыркы Базар-Коргон районунун Колот деген жеринде отурукташкан жашоо кечирген, эң алгачкы бак тиккен багбан кыргыздардан болгон. Албетте, ал мындай өнөрдү өзбек тааныштарынан үйрөнгөн. Аны уулу Мамыр да өздөштүргөн болуу керек, анткени, мына ошол жерде, “кечээги токсонунчу жылдардын акырына чейин көк тиреп турган “Мамырдын теректери” аталган бак дарактар анын жай жашоодо багбан, дыйкан оокатына тың адам болгондугун айгинелейт” [12.]. Мамыр Мерген уулунун Кокон хандыгына каршы күрөшүү үчүн жыйнаган кошууну да негизинен өзү сыяктуу дыйкандардан турган. Аны биздин күнгө чейин эл оозунда сакталып келген Алымбек датка менен Курманжан датканын уулу Абдылдабекке арналган “Абдылдабектин арманы” аттуу элдик дастандагы: “*Баатыр Мамыр уккан жок, Орокчусун чогултуп, Жан-жабыла кирген жок. Казаттын четин билген жок.*” [11, 230-б.] деген саптар да тастыктап турат.

35 жаштагы Мамыр Мерген уулу жетектеген Эки-Суу арасын, Көгарт өрөөнүн, Сузактан Өзгөнгө чейинки чөлкөмдөрдү туруктаган кыргыздардын мундуз, багыш, басыз, карабагыш, кушчу жана жедигер урууларынын Кудаяр ханга каршы көтөрүлүшү 1873-жылдын жаз айларында башталган. Мамыр Мергендин көтөрүлүш очогу Фергана өрөөнүндөгү башка очоктор менен байланышта тургандыгын материалдар тастыктап турат. Элдик кыймылдын очокторунун өз ара байланышын оозеки фольклор да бышыктайт. Мисалы, мургабдык карыя М. Мамытовдун оозунан жазылып алынган “Абдылдабектин арманы” аттуу дастанда: “...*Кутчу менен Мундуздан, элети көчмөн кыргыздан. Кара-Үңкүр менен Кабаадан, Арыстанбап менен Чарбактан, Массы менен Шайдандан, Жалгыз буудан четиден, Анжияндын бетиден, Абдылдабек козголуп... Баатыр Мамыр баш болуп, айтса көңүл каш болуп...*” деп ырдалат[15.]. Көрүнүп тургандай, дастан, Абдылдабек көтөрүлүшкө орус тилдүү тарыхый булактарда берилгендей 1875-жылдын жайындагы Махрам салгылашуусунан кийин катышпастан, 1874-жылы эле аралашкандыгын, а түгүл Мамыр Мергенов активдүү ролго ээ болгон Эки-Суу арасы очогундагы көтөрүлүшкө байланышы болгондугун ырастап турат[15.].

Базар-Коргон өрөөнүндө башталган көтөрүлүштү басуу үчүн жөнөтүлгөн хандын алгачкы жазалоочу отряды Мамыр Мерген тарабынан талкаланган. Андан ары көтөрүлүшчүлөр Жалал-Абад, Ханабад кыштактарына жүрүш жасашып, аларды ээлешкен. Көтөрүлүштү басуу үчүн Кудаяр хан өзү баш болуп, Анжыянга чейин келип, хандыктын тандалма аскерлерин жөнөтүп жатып, элдик кыймылды араң баскан. Ханабаддын жанындагы салгылашууда жеңилүүгө дуушар болуп, 300 жигитинен ажыраган Мамыр Мерген тоо аралап убактылуу чегинүүгө аргасыз болгон. Колго түшкөндөрдү хандын желдеттери ырайымсыз жазалап, тирүүлөй кадага отургузган.

Мамырды туткундоо үчүн Кудаяр хан бир тууган иниси, Маргаландын беги Султанмураттын башчылыгында атайын аскерин жөнөтөт. Бирок, алар да Мамыр Мергенди туткундай алышпай, алдынан учураган кыргыз айылдарын талап-тоноо, жазалоо менен алек болушат. Кудаярдын буйругу менен хандын желдеттери “аялдарды жана балдарды өлтүрүшкөн,

кош бойлуу аялдардын курсагын жарышкан”. Мындай мыкаачылыктар элдин каарын ого бетер күчөткөн. Бирок, ошол эле учурда көпчүлүк кыргыз бийлери элин мындай жазалоо, кыргыздан сактап калуу үчүн айылы менен Орусиянын курамындагы Сары-Өзөн Чүйгө көчө качууга аргасыз болушкан.

1873-жылдын 5-ноябрында Кудаяр хандын Жети-Суу облусунун аскер губернаторуна бул мезгилде анын кол алдында болуп калган Чүйгө качып өткөн 800 түтүндөн ашуун элди Кокон ээлигине кайра кайтарып берүү жөнүндө катында ал уруулардын аттары, уруу бийлеринин аты-жөнү көрсөтүлгөн. Алар: “1- Баймундуз уруусунун бийлери Осмон бий, Жолборс бий, Шамырза уулу Бердигул бий; 2-Осурак уругунан Рахмат бий, Бала бий Эсенбай уулу; 3-Баглан уругунан Сейид бий, Сары Күчүк бий; 4-Керки тамгадан Молдо Халиф бий (Молдо Калбек), Мугун бий; 5-Кушчу уруусунан Биймырза бий; 6-Каман уругунан Жусуп бий Абдулла уулу; 7-Кыргыз-кыпчак уругунан Мусулманкул бий менен Алымкул бий; 8-Карабагыш уругунан Молдо Эсенбай бий менен Апан байдын эли” [5, 70-б.]. –деп белгиленет.

Ошондой эле, мундуз, кушчу, басыз жана адыгене уруусунан да көпчүлүк эл хан жазасынан качып Токмок уездинин аймагына көчүп кеткен. Кийин бул кыргыз уруулары Орус бийлиги тарабынан Кудаярдын өтүнүчүнө ылайык, кайра Кокон ээлигине кайтарылып, ырайымсыз жазалоолорго кириптер болушкан.

Арадан көп убакыт өтпөй эле, ошол жылдын июль айында Мамыр Мерген кайрадан кошуун курап келип, Өзгөн шаарын алган. Бул жолку ири көтөрүлүштү Шахрихандын беги Иса Олуя менен Калназар түрк башчылык кылган хандын жазалоочу аскери араң басып, Өзгөндү бошотушкан. Көтөрүлүшчүлөр тоо таяна качып, бир тобу Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө өрөөндөрүнө өтүп кетишкен. Мамыр Мерген 100 чакты жигити менен тоо аралай чегинип, кыштап чыгуу жана кайрадан кол куроо үчүн Алай аркылуу Кашкар тарапка өтүп кеткен. Кашкарга барып, кыргыздарды Кудаяр ханга каршы үндөгөн. Ошондой эле ал, Кудаярга каршы күрөшүүгө аркалык туугандарын тартууга да аракеттенген.

Мамыр Мерген 1868-жылдагы Орус-окон келишими жөнүндө кабары жок болгондуктан, орустардын Кыргызстандын түндүк аймактарындагы бийликтеринен колдоо издеп, букара болууга макулдугун билгизип, 1874-жылдын жаз айларында кат жазып да көргөн. Бирок, Кудаярды ар тараптуу колдоого алып турган Орус бийлигинен колдоо алуу мүмкүн эмес эле. 1874-жылдын май айында Кара-Кулжа чөлкөмүнүн кыргыздары Мамырдын жетекчилиги астында жаңы күч менен күрөшкө чыгышкан. 5–6 миң кишиден турган көтөрүлүшчүлөр Анжияндан алыс эмес Коргон-Бардан сепилин алып, Анжиянга чабуул коюшкан. Бирок, 2 миң сарбаздан турган хандын мыкты куралданган аскерине туруштук бере албай жеңилүүгө дуушар болушкан. Мамыр ушундан кийин Теңир-Тоодогу Капка өрөөнүнө качып кеткен, бирок Кокон ханынын өтүнүчүнө байланыштуу Токмок уездинин башчысынын буйругу менен жөнөтүлгөн 50 казак-орус, 20 жөө аскердин курчоосунда калып, 1874-жылы 15-июлда кармалган.

Андан кийин ал Токмок уездинин начальнигинин карамагында туруп, кийин, “көтөрүлөштүн чордонуна алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды кокон тополоңуна тартуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуу” [16, 116-б.] максатында Лепси уездине (Казакстан) жөнөтүлүп, камакка салынган. Кокон хандыгы жоюлуп, анын аймагы Орус империясынын курамына өткөндөн кийин, 1877-жылдын башында ал орус бийликтерине жазган арызынын негизинде, карыган энеси эске алынып, камактан бошотулуп, тымызын көзөмөлдөнүп туруу укугу менен Анжиян уездине кайтып келген.

Бирок, жаңыдан орноп жаткан Орус колонизаторлорунун жергиликтүү элге карата жасаган зордук-зомбулугу Мамыр Мергенди элинин эркиндиги үчүн күрөшкө аттандырган. Эми бул күрөш орус бийликтерине каршы багытталган. Мамыр Мерген 1878-жылдын жазынан баштап, орус бийлигине каршы аттанган Жетим хандын тобуна кошулуп Ош, Анжиян, Кокон уездерин

кыдырып, орус бийлигине каршы көтөрүлүүгө элди үндөгөн. Көп өтпөй, ал “Жетим хандар” көтөрүлүшүнүн жетекчилеринин бирине айланган. Бирок, падыша аскерлери Жетим хандын тобун тез эле, 1878-жылдын жай мезгилинде талкалаган. Жетим хан колго түшүп, өлтүрүлгөн. Мамыр падыша аскерлерине каршы баатырларча кармашып жатып, качып кетүүгө үлгүргөн.

Мамыр Мергендин артынан сая түшкөн орус куугунчулары, акыры аны 8-сентябрда туткундашкан. Төрт ай камакта жаткан Мамыр Мерген 1879-жылдын 18-январында Анжиян шаарында колониалдык бийлик тарабынан дарга асылган. Ал жөнүндө Анжиян уездинин жетекчилигинин Фергана облустук башкармалыгына жөнөткөн 1879-жылдын 27-январындагы рапортунда: «18-январдагы №396-көрсөтмөгө ылайык менин ыктыярымдагы уездеги Мамыр Миргиниевдин (Мергенов – Т.А.) аскердик-соттук ишинин докладынын нускасын берүүнү өзүмдүн парзым деп билемин жана кылмышкердин өлүм жазасы 25-январда жарым күндө саат 12де асуу менен аткарылды» - деген маалымат бар[17.].

Ал эми базаркоргондук атактуу санжырачы Абдишарип Тургумбаевдин айтуусу боюнча “Мамыр баатырды Анжияндын базарында падышалык Россиянын жергиликтүү башкаруучуларынын буйругу менен даргага асып, сөөгүн шаардын Бирпостун деген жерине көмдүрүп, жоокерлерге кайтарткан. Туугандары жана баатырды сыйлаган шакирттери кайтаруу токтогондон кийин мүрзөдөн сөөктү казып алып, Колот айылынын күн батыш тарабындагы Айгыржал деген дөңсөөдөгү мазарга, атасы Мергендин жанына койгон. Үй-бүлөсүнө баатырдын өлүмүн эл жайлоого чыгып, кайра күздөөгө келгенде угузган” [12.].

Ошентип, Мамыр Мерген уулу учурунда өз жеринде кор болгон кыргыз элинин эркиндиги үчүн баш сайып, өмүрүнүн акырына чейин күрөшкөн, Эки-Суу арасындагы кыргыздардын боштондук кыймылын жетектеген баатыр инсан. Ал, 1873-1876-жж. элдик көтөрүлүштүн башка очокторунун жетекчилери, мисалы, Абдылдабек менен тыгыз байланышта болгон. Аны тарыхый маалыматтар тастыктап турат. Макалабызды жыйынтыктап жатып, кыргыз элинин азаттыгы үчүн өмүрүн арнаган Мамыр Мерген уулунун ысымы элибиздин эс-тутумунда ар дайым сакталуусу жана анын өмүр жолу жаш муундарга өрнөк болуусу архимаанилүү экендигин билгилемекчибиз.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАР:

1. Молдокасымов, К. Курманжандын көз жашы. - Бишкек: Кыргызстан, 1991.—16 б.
2. Кененсариев, Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Бишкек: Кыргызстан, 1997.—360 б.
3. Наливкин, В. Краткая история Кокандского ханства. - Казань:[б.и.], 1886. -215 б.
4. Петровский Н.Ф. Очерки Кокандского ханства // Туркестанский Сборник.-1873.- Т.76.- 44-56-66.
5. Молдокасымов, К.С. Исхак молдо (Полот хан) – Кокондун акыркы ханы //Жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалары жана баш макалалары / Азаттык жана мамлекеттүүлүк.- Бишкек, 2015. – 69- 82-66.
6. Сведения о дикокаменных киргизах // Записки РГО. —Кн.V.—СПб., 1851.- 45-56-66.
7. Маев, Н. От Ташкента до Кульджи // Материалы для статистики Туркестанского края. — СПб.,1873.-Вып.2.-23-28-66.
8. Потанин, Н. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1930 г. //Военный журнал.- 1931.- № 4-5.- 35–36-66.
9. Абдул Гафаров, Саттар-хан. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. – СПб.,1892.–№26. -32-48-66.
10. Кун, А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник.- СПб, 1876.–№4.- 421-422, 441-66.
11. Кененсариев, Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. – Бишкек: [б.и.], 2009. -392 б.
12. Абдыракманов, М. Мерген уулу тууралуу учкай сөз //Кыргыз туусу.- 2009.- 31март.
13. Сооронов, О. Мамыр баатыр // Кыргыздар. 10 томдук жыйнак. VIтом. – Бишкек: [б.и.], 2004.- 54-65-66.
14. (АТМ) Асанбеков Абдымомун. Жалал-Абад облусу, Ноокен району, Бүргөндү айылы. 1920-2001-жж. Жедигер. [кол жазма]
15. Кененсариев, Т. Мамыр Мерген уулу – кыргыз элинин азаттыгы үчүн жанын берген баатыр-инсан [Электронный ресурс].- Режим доступа://http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3624. 5-январь, 2015.- Загл. с экрана.
16. Авазов, Э. Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөр // Искак Асануулу Полот хан. Азаттык жана мамлекеттүүлүк. – Бишкек: [б.и.], 2015. –116 б.
17. Авазов, Э. Мамыр Мерген уулу – боштондук күрөштүн баатыры[Электронный ресурс].- Режим доступа:// http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3359. 4:31 11 Февраля 2013.- Загл. с экрана.

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-32-36

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА

ТУРАБЕКОВА ДИНАРА ТЛЕГЕНБАЕВНА

Магистрант 2-курса Университета имени Жумабека Ахметулы Ташенева,
Шымкент, Казахстан

***Аннотация.** Литература Серебряного века русского символизма (конец XIX — начало XX века) является одним из самых ярких и сложных феноменов в истории русской литературы. Этот период отличался не только глубокими философскими и эстетическими поисками, но и стремлением к художественным инновациям. В последние десятилетия исследования Серебряного века претерпели значительные изменения благодаря внедрению инновационных технологий. В частности, цифровизация текстов, использование программных средств для анализа, создание электронных баз данных и виртуальных музеев предоставляют новые способы понимания и интерпретации произведений этого периода. Статья посвящена исследованию того, как современные информационные технологии влияют на процесс изучения литературы Серебряного века, а также анализу того, какие возможности и вызовы они открывают для литературоведов и гуманитариев в целом.*

***Ключевые слова:** Литература Серебряного века, цифровизация, инновационные технологии, текстовый анализ, искусственный интеллект, электронные базы данных, литературоведение, виртуализация, текстология, контент-анализ, культурно-исторический контекст.*

Целью данной статьи является рассмотрение воздействия инновационных технологий на изучение литературы Серебряного века и анализ их роли в литературоведении. В частности, исследуется использование цифровых технологий, таких как оцифровка текстов, создание баз данных, а также применение методов искусственного интеллекта и машинного обучения для анализа литературных произведений.

Задачи статьи следующие:

1. Изучить основные инновационные технологии, которые в настоящее время активно используются в области литературоведения, в том числе для исследования литературы Серебряного века.
2. Рассмотреть роль цифровизации и создания электронных текстовых корпусов в исследовательской практике.
3. Оценить возможности применения искусственного интеллекта и программного обеспечения для анализа текстов.
4. Привести примеры успешных проектов, использующих эти технологии, и анализировать их результаты.
5. Обсудить плюсы и минусы применения инновационных технологий в гуманитарных исследованиях, а также возможные риски.

Изучение литературы Серебряного века русского символизма, как и других значимых периодов русской литературы, всегда было неотъемлемой частью отечественного литературоведения. Однако с развитием научных методов и технологий подходы к исследованию произведений этого времени изменялись, особенно с внедрением цифровых и инновационных технологий.

Литература Серебряного века, включающая творчество таких авторов, как Александр Блок, Анна Ахматова, Осип Мандельштам, Владимир Маяковский и другие, долгое время изучалась в

рамках традиционных методов, таких как текстологический анализ, биографические и социокультурные исследования. В начале XX века, в первые десятилетия после расцвета этого культурного феномена, важными были подходы, ориентированные на выявление литературных новаций, а также связь произведений с политической и философской ситуацией времени. Эти методы позволяли учитывать как общественные, так и философские основы творчества авторов, исследуя их тексты как отражения культурных и социополитических процессов.

Однако в последние десятилетия, с появлением компьютерных технологий, в литературоведении начала активно развиваться практика использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Появление компьютеров и программного обеспечения, которое позволяло оцифровывать тексты, дало исследователям новые инструменты для более детализированного анализа. Изначально эти технологии использовались в рамках анализа отдельных произведений: так, в 1990-х годах в научных кругах активно обсуждалась необходимость создания электронных библиотек и баз данных, в которые включались произведения русских авторов, в том числе литераторов Серебряного века. Это дало возможность исследователям вести более системный анализ текстов, а также ускорить процесс их изучения.

На рубеже XX и XXI веков технологии значительно улучшились, и новые методы стали активно применяться для более глубокого понимания специфики литературных направлений. Одним из важнейших событий стало создание "Русского корпуса" — обширной базы данных, включающей тексты русских авторов, что позволило в дальнейшем проводить сложный статистический анализ литературных произведений. Это открывало возможности для сравнения текстов, анализа частоты употребляемых слов, образов и символов, что ранее было трудным и трудозатратным процессом.

С развитием интернета и цифровых архивов, а также использованием мощных аналитических инструментов, таких как контент-анализ и текстовый анализ с помощью программ вроде Voyant Tools и AntConc, начали появляться новые подходы к изучению не только конкретных произведений, но и целых авторских циклов. Стало возможным создавать автоматические инструменты для извлечения смысловых и тематических паттернов, что особенно важно для столь многогранной и символической литературы, как литература Серебряного века. В частности, с помощью программ для анализа текста можно выявлять важные семантические сети, ассоциативные связи и динамику использования ключевых терминов.

Инновации в области искусственного интеллекта также стали значимыми для литературных исследований. В последние годы появились алгоритмы машинного обучения, которые позволяют моделировать и анализировать стиль различных авторов Серебряного века. Эти технологии открыли новый пласт для изучения их литературной техники и стиля, а также для выявления тонких, межтекстовых связей между произведениями.

Таким образом, история применения инновационных технологий в литературоведении Серебряного века неразрывно связана с развитием информационных технологий в целом. От первых попыток оцифровки и создания электронных библиотек до современного использования нейросетей и искусственного интеллекта, исследования этой эпохи стали значительно более многослойными и комплексными. Важной вехой в этом процессе стало осознание того, что технологические достижения открывают новые перспективы, позволяя по-новому взглянуть на уже хорошо изученные тексты, а также вскрыть новые смыслы и связи, которые ранее могли оставаться скрытыми.

Метод исследования данной работы представляет собой комплексный подход, объединяющий как традиционные литературоведческие методы, так и инновационные цифровые технологии. В частности, используются следующие подходы:

1. Цифровизация и создание электронных корпусов: один из ключевых методов, который позволяет исследователям работать с большими массивами текстов. Создание таких корпусов даёт возможность быстро находить необходимую информацию, а также осуществлять поиск скрытых закономерностей в произведениях авторов Серебряного века. Для этого используется программное обеспечение для анализа частотности слов, построения сетей слов и фраз, что облегчает глубокий синтаксический и семантический анализ.

2. Контент-анализ и текстовый анализ: использование программ для анализа частоты употребления слов и выявления тематических тенденций в произведениях. Программные инструменты типа Voyant Tools, AntConc или VOSviewer позволяют выявить скрытые паттерны в языке авторов Серебряного века, а также исследовать их стиль, мотивы и символику.

3. Искусственный интеллект и машинное обучение: использование алгоритмов для анализа литературных текстов, включая автоматическую категоризацию тем, синтаксических структур и стилей. Машинное обучение может быть использовано для создания моделей, которые помогают выделять авторские особенности, а также выявлять межтекстовые связи и повторяющиеся образы.

4. Виртуализация и визуализация: создание виртуальных музеев и архивов, где исследователи могут взаимодействовать с цифровыми копиями манускриптов, черновиков и писем авторов Серебряного века. Также важную роль в изучении играет использование картографических технологий для визуализации исторических и культурных контекстов.

5. Сравнительный анализ: сочетание традиционных методов (текстологический и историко-культурный анализ) с новыми методами цифрового и контент-анализа. Это позволяет не только учитывать культурно-исторический контекст, но и использовать преимущества технологий для более глубокого анализа произведений.

Одним из самых значительных достижений, способствующих углублённому изучению литературы Серебряного века, является создание электронных баз данных. Проекты по оцифровке произведений литераторов этого периода предоставляют доступ к произведениям, которые ранее были труднодоступны из-за физической хрупкости или редкости. Например, проект "Цифровая библиотека Серебряного века", включающий оцифрованные произведения Блока, Ахматовой, Мандельштама и других авторов, позволяет исследователям быстро находить и анализировать тексты, избегая долгих поисков в печатных изданиях. Это даёт возможность строить более полные контексты и проводить сравнительные исследования.

Цифровизация также помогает осуществлять текстологический анализ произведений, а именно выявлять различия между ранними и поздними версиями текстов, а также обнаруживать утраченные или недоизученные фрагменты.

Современные технологии искусственного интеллекта также значительно влияют на анализ литературы Серебряного века. Алгоритмы машинного обучения могут выделять ключевые темы и мотивы, присущие произведениям разных авторов. Например, с помощью ИИ можно моделировать процесс изменения литературного стиля в творчестве Блока или Мандельштама на протяжении их карьеры. ИИ также помогает выявлять скрытые литературные связи между авторами и отдельными произведениями, например, обнаруживать интертекстуальные заимствования и влияния.

Ещё одним важным направлением является создание текстов, сгенерированных на основе стилей определённых авторов. Это позволяет исследователям глубже понять, какие элементы стиля и тематики были характерны для того или иного писателя.

Кроме того, огромную роль в исследовании литературы Серебряного века играют виртуальные архивы и онлайн-платформы. Они предоставляют доступ к редким документам, рукописям, письмам и дневникам авторов. Например, виртуальные реконструкции "Музея

Мандельштама" или "Блока" позволяют исследователям работать с оригинальными источниками, а также моделировать культурно-исторический контекст времени. Это способствует более полному пониманию творчества авторов и их связи с эпохой.

Тем не менее, применение новых технологий в гуманитарных науках также связано с рядом вызовов и рисков. Одним из них является высокая степень автоматизации, которая может привести к потере личностного, индивидуального подхода в литературном анализе. Другим риском является зависимость от цифровых технологий и потенциальные проблемы с доступностью данных в будущем, если базы данных не будут должным образом поддерживаться.

Кроме того, несмотря на все преимущества, не всегда удаётся полностью учесть культурно-исторический контекст с помощью технологий, что может ограничивать глубину интерпретации. Технологии лишь дополняют традиционные методы, но не заменяют их.

Инновационные технологии значительно изменили и расширили горизонты исследований литературы Серебряного века, привнеся в процесс анализа новые инструменты и подходы, которые прежде не были доступны. Эти технологии, включая цифровизацию текстов, использование искусственного интеллекта, текстовый и контент-анализ, а также создание электронных архивов и виртуальных платформ, открывают уникальные возможности для более глубокого и многогранного понимания произведений авторов этого времени.

Одним из ключевых преимуществ внедрения современных технологий в литературоведение является возможность обработки огромных массивов данных, что позволяет исследователям получать более точную информацию о литературных тенденциях, символах, мотивах и образах. Электронные базы данных, такие как "Русский корпус" или "Цифровая библиотека Мандельштама", облегчают доступ к произведениям, оцифровывая редкие тексты, черновики и архивные материалы. В свою очередь, это способствует углубленному анализу как отдельного произведения, так и всего литературного контекста.

Цифровизация и использование текстового анализа позволяют исследователям работать с текстами более эффективно, выявляя закономерности, которые невозможно было бы обнаружить при традиционном подходе. Например, выявление скрытых семантических и тематических связей между произведениями различных авторов Серебряного века с помощью программ для анализа текста позволяет провести комплексные исследования, которые выходят за пределы узконаправленных текстологических подходов.

Применение искусственного интеллекта и машинного обучения открывает новые горизонты для исследования стиля и лексики авторов. Системы, основанные на нейросетях, могут моделировать литературный стиль конкретных писателей, анализировать их тексты с точки зрения синтаксической и стилистической структуры, что помогает лучше понять их уникальные особенности и влияние на развитие русской литературы.

Виртуализация и создание цифровых музеев и архивов не только обеспечивают доступ к редким и утраченным текстам, но и позволяют исследователям реконструировать историко-культурный контекст того времени. Это особенно важно для понимания взаимосвязей между литературой, философией и политикой того периода, поскольку литература Серебряного века была глубоко погружена в культурно-социологический контекст, а многие произведения писались в условиях политической нестабильности и революционных изменений.

Однако, наряду с многочисленными преимуществами, внедрение инновационных технологий в изучение литературы Серебряного века также ставит перед исследователями определенные вызовы. Риск механистического подхода и замены глубокой интерпретации автоматическими анализами, а также проблема возможной потери оригинальности авторского текста в процессе цифровизации — это те вопросы, которые требуют особого внимания. Важно

помнить, что технологии не должны заменять традиционные методы исследования, а лишь дополнять их, позволяя получить более многослойные и многоаспектные результаты.

Одним из основных рисков является также зависимость от цифровых данных, которые могут быть уязвимыми для утраты или повреждения в случае технических сбоев или недоступности архивов. Также необходимо учитывать важность сохранения контекста произведений: цифровые методы анализа могут исключить те культурные и исторические нюансы, которые играют ключевую роль в интерпретации текста.

Тем не менее, несмотря на эти вызовы, инновационные технологии неизбежно становятся важной частью современного литературоведческого процесса. Они не только ускоряют и упрощают процесс исследования, но и создают новые возможности для углублённого и более обоснованного анализа литературы Серебряного века. В будущем можно ожидать ещё более тесного взаимодействия гуманитарных наук и технологий, что позволит исследователям создавать новые методы работы с текстами и интерпретировать их с новых, необычных перспектив.

Таким образом, инновационные технологии становятся мощным инструментом в изучении литературы Серебряного века, значительно расширяя как научные горизонты, так и возможности для образовательного процесса. В то же время, важно сохранять баланс между цифровыми инструментами и традиционными методами анализа, чтобы сохранить глубину и многогранность человеческой интерпретации в литературоведении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров, В. А. (2003). Русский символизм: Проблемы теории и практики. — М.: Наука.
2. Тимофеев, И. М. (2015). Цифровизация и её влияние на литературоведение. — М.: Логос.
3. Кузнецова, Н. М. (2017). Литературные исследования Серебряного века в эпоху цифровых технологий. — СПб.: Издательство РГПУ.
4. Гроссман, М. Г. (2018). Контент-анализ и методы машинного обучения в литературоведении. — М.: УРСС.
5. Смирнова, Л. И. (2020). Цифровые инструменты в изучении литературы XX века. — М.: Научная книга.
6. Никитин, А. А. (2021). Модернизация методов анализа русской литературы: от текстологии к цифровому гуманитаризму. — СПб.: Нестор-История.
7. Литвинова, Е. Ю. (2022). Виртуальные библиотеки и цифровые архивы: новые горизонты для литературных исследований. — М.: Издательство МГУ.
8. Рыков, П. Н. (2023). Технологии в литературоведении: от текстологии до анализа больших данных. — М.: Бизнес-Пресс.
9. "Русский корпус" (2024). Электронный корпус русских текстов. — М.: НТЦ «ИнфоТека». [www.ruscorpora.ru]
10. Voyant Tools. (2023). Инструмент для анализа текстов.

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-37-44

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ИСПАНИЯДАҒЫ МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЖАЙ КҮЙІ

СЕРІК ДУМАН БАҚЫТХАНҰЛЫ

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Әлем тарихы кафедрасы,
7M01602, магистратура, 2-курс. Алматы

КАЛИЕВА ЕЛЕУХАН ТОҒАНБАЕВНА

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Әлем тарихы кафедрасы.
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

Аңдатпа: Еуропадағы қазіргі тағдағы мұсылмандар санының артуы олардың интеграциялану мүмкіндігі туралы қызу пікірталас тудыруда. Ислам әлемімен бірге өмір сүруде гасырлар бойғы тәжірибесі бар Испания бұл мәселені талдау үшін тұшымды ойға бай фактілер ұсынады. Пиреней түбегіндегі христиандар мен мұсылмандар арасындағы бейбіт түрде қатар өмір сүру және қиян-кескі қақтығыс кезеңдерімен сипатталатын тарихи қарым-қатынас бүгінде қызу идеологиялық пікірталастардың тақырыбы болып табылады. Қазіргі зерттеушілер бұл мұраны басқаша түсіндіреді, біреулер оны толеранттылық пен көпмәдениеттіліктің үлгісі ретінде қарастырса, басқалары өркениеттер арасындағы қақтығыстардың болмай қоймайтынының дәлелі ретінде қарастырады. Мұсылмандардың еуропалық қоғамға интеграциялану мәселесінің өзектілігі қазіргі көші-қон жағдайына байланысты. Мұсылмандар мен христиандар гасырлар бойы қатар өмір сүріп, кейін елден қуылған Испанияның тарихи тәжірибесі мультикультурализмді жақтаушылар да, қарсыластар да қазіргі саяси пікірталастарда дәлел ретінде пайдаланылады. Әртүрлі тарихи интерпретацияларды талдау қазіргі саяси ұстанымдарды ақтау үшін өткеннің қалай қолданылғанын түсінуге мүмкіндік береді. Мақала Испаниядағы мұсылмандар мен христиандардың қатар өмір сүруінің тарихи және заманауи аспектілерін зерттеуге арналған. Негізгі тезис: Реконкистаның тарихи әсері және басқа да локальді оқиғалардың қазіргі мұсылман халқының испан қоғамына интеграциялану үдерістеріне қалай әсер ететінін талдайды. Тарихи мұраларды әртүрлі түсіндіруге және олардың саяси дискурсты қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: интеграция, тарихи интерпретация, мұсылмандар, Испания, саяси идеология, мәдениетаралық қатынастар.

Аннотация: Нынешний рост числа мусульман в Европе вызывает горячие споры о возможности их интеграции. Испания, имеющая многовековой опыт сосуществования с исламским миром, предлагает некоторые отрезвляющие факты для анализа этого вопроса. Исторические отношения между христианами и мусульманами на Пиренейском полуострове, характеризующиеся периодами мирного сосуществования и периодами жестоких конфликтов, сегодня являются предметом горячих идеологических дискуссий. Современные исследователи трактуют это наследие по-разному: одни видят в нем пример толерантности и мультикультурализма, другие видят в нем свидетельство неизбежности конфликтов между цивилизациями. Актуальность вопроса интеграции мусульман в европейское общество зависит от современной миграционной ситуации. Исторический опыт Испании, где мусульмане и христиане сосуществовали на протяжении веков, а затем были изгнаны, используется в качестве аргумента как сторонниками, так и противниками мультикультурализма в современных политических дебатах. Анализ различных исторических интерпретаций позволяет

понять, как прошлое используется для оправдания нынешних политических позиций. В статье рассматриваются исторические и современные аспекты сосуществования мусульман и христиан в Испании. Основной тезис: Анализирует, как историческое влияние Реконкисты и других местных событий влияет на процессы интеграции современного мусульманского населения в испанское общество. Особое внимание уделено различным интерпретациям исторического наследия и их роли в формировании политического дискурса.

Ключевые слова: интеграция, мусульмане, Испания, историческая интерпретация, политическая идеология, межкультурные отношения.

Испания – негізгі бөлігі мұсылмандар орналасқан Солтүстік Африка жерінде Сеута мен Мелиля қала-анклавы бар жалғыз Еуропалық мемлекет. Испанияда мұсылмандық қауымның едәуір бөлігі орналасқандықтан бұл жергілікті қауым мен мұсылмандар арасындағы диспуттарға жиі әкеліп жатады. Бір қызығы мұсылмандар мен христиандар арасындағы арақатынас Испанияның бүгінгі күні мен ғана емес өткенімен де ерекшеленеді. Испанияға мұсылмандардың орнығуы VII ғасырда басталып содан кейін жеті жүзжылдық көлемінде мұсылмандар аймақтық барлығына дерлік бақылау орнатты. Кейін бірте-бірте сол әлеуетінен айырыла бастады.

Испания – ортағасырлық Еуропада мәдениет пен дін аралық соғыстырадың қайнап тұрған уақытында мұсылмандар мен христиандар бейбіт өмір сүрген жалғыз аймақ десе де қате болмайды. Шырмалаңға толы бұл тарихи оқиғаның нәтижесі XVI-XVII ғасырда мұсылмандарды Пиреней түбегінен толық қуып шығумен аяқталды. Кейбір ислам радикалдары қазіргі таңдағы мұсылмандардың жаңа легінің Пиреней түбегіне иммиграциясын «өз отандарына қайта оралу» деп те бағалап жатыр. [1]

Қазіргі таңдағы мұсылмандар мен христиандар арасындағы диалогтың жақтаушылары мен қарсыластарының арасындағы қызу пікірталасты шешу жолында алуан түрлі ортағасырлық Испанияның тәжірибесі өте маңызды роль атқарып тұр. Осы фактілер аталған жағдайға толерантты және кереғар пікірде қарайтындар арасындағы дилеммада өз позициясын табуда көмегін тигізіп те жатқандығы жоқ емес.

Испания тарихнамасында қостарапты пікірлер бедеді ғалымдар – Америко Кастро мен Клаудио Санчес-Альборностың ғылыми көзқарастары негізінде қалыптасуда. Мысалы А.Кастро Испанияның мәдени бірегейлігі иудей, христиан, мұсылмандардың бір кезеңде бір аумақта симбиоздалып өмір сүргендігінің арқасында қалыптасты десе [2. 30 б.], К.Санчес-Альбарнос керісінше реконкиста Испанияны құтқарып қалғандығын, мұсылмандар «Испанияның рухани және материалдық құндылығы үшін, мемлекет игілігі үшін» қуылғандығын алға тартады [3. 16-30 б.].

Ортағасырлық Испаниядағы мұсылмандар

711 жылы исламға ортақ сеніммен біріккен арабтар мен берберлер вестготтар патшалығы өмір сүрген Испанияға басып кірді. Бірнеше жыл ішінде олар Пиреней түбегін түгел дерлік жаулап алып, оның аумағында қуатты Аль-Андалус мемлекетін құрды. Бұл жеңісті жорық Пиреней түбегіндегі мұсылмандардың ұзақ уақыт билігінің басталуы болды. 718 жылы Ковадонгадағы жеңіспен басталған реконкиста жеті ғасырға созылды. Бұл кезең тұрақты әскери қақтығыстармен, саяси интригалармен және христиандар мен мұсылмандар арасында және осы лагерлердің әрқайсысында өзгертін одақтармен сипатталды. Дұшпандыққа қарамастан, кейбір аймақтар мен кезеңдерде әртүрлі дін өкілдері арасында салыстырмалы төзімділік байқалды.

Егер христиандар мен мұсылмандар арасындағы күш қатынасының өзгерісін басты критерий ретінде алсақ, Реконкистаның дамуында үш кезеңді бөліп көрсетуге болады:

• **VIII – X ғасырлар:** Пиреней түбегінде мұсылмандардың үстемдігі. Христиандар тек түбектің солтүстік-батысындағы Астурия, Галисия және баск жерлерінде ғана билік жүргізді.

• **X – XIII ғасырдың бірінші жартысы:** Мұсылмандар арасындағы ішкі алауыздықтарға байланысты христиандар шабуылға көшеді. Мұсылмандардың үстемдік ету аймағы күрт кішірейеді.

• **XIII ғасырдың екінші жартысы – 1492 жыл:** Мұсылмандар тек Андалусияның оңтүстігіндегі Гранада эмиратында және Португалияның оңтүстігіндегі кішкентай аумақтарда ғана билік жүргізеді. Гранаданы басып алу Реконкистаның аяқталуына әкеледі.

VIII ғасырдың ортасына қарай арабтар Кордова қаласын орталық еткен Кордова әмірлігін (X ғасырдан бастап халифат) құрды. Екі ғасырдан кейін бұл мемлекет Пиреней түбегінің орталығы мен оңтүстігін алып жатты. Экономикалық өрлеу кезеңін бастан кешірген мұсылман Испаниясы Еуропаның саяси және мәдени орталығына айналды. Кордова халифаты философия, медицина, поэзия, музыка, архитектура салаларындағы ерекше жетістіктерімен әйгілі болды. Испания жерінде Кордова мешіті (VIII ғасыр), Севильядағы бұрынғы мешіттің минареті Хиральда (XII ғасыр), Гранададағы Альгамбра кешені (XIII-XIV ғасырлар) сияқты ғимараттар мәңгілік із қалдырды.

Арабтар Пиреней түбегінде бұрыннан қалыптасқан өмір салтын бұзбады. Жеңілген халық пен шіркеу жаулап алушыларға түрлі салық төлесе де, испандықтардың мүлкінің тиіспеушілігі кепілдендірілді. Жерлер тек шіркеуден, қашып кеткен немесе қарсылық көрсеткен адамдардан ғана алынды. Жаулап алушылар бұрынғы басқару жүйесіне, дінге және салт-дәстүрге қол сұққан жоқ. Кейде болған қуғын-сүргін ұзаққа созылмады. Мұсылмандардың билігіндегі халықтың басым бөлігі өз тәуелсіздігін сақтап қалып, бұрынғы графтар, судьялар және епископтар басқарды, өз шіркеулерін пайдаланды. Испандықтарды мұсылмандардың әртүрлі басқару салаларынан кездестіруге болатын. Мұсылман әскерінде христиан жалдамалы әскерлер қолданылды. Ең көп зардап шеккен католик шіркеуі болды. Оның мүлкі конфискацияланды, шіркеулердің бір бөлігі мешітке айналдырылды. Араб халифалары епископтарды тағайындау және соборлар шақыру құқығын өздеріне алды.

Испанияны жаулап алған мұсылмандар халықты исламға күшпен ауыстырудың орнына, оларға экономикалық жеңілдіктер ұсынып, жаңа дінді қабылдауға ынталандырды. Бұл саясат арқылы жаңа билік жүйесін нығайтуға және халықтың қарсылығын азайтуға тырысты. [4.106-108 б.] Испандық ғалым Х.Л.Санчес-Ногалес осы жағдайға байланысты «Испанияда мұсылман болу христиан немесе йудей болудан әлдеқайда тиімдірек» деген ойын алға тартады [5]

Реконкиста барысында испандықтар басымдыққа ие болғаннан кейін де, арабтарды Пиреней түбегінің оңтүстігіне қарай ығыстырып, екі жақ арасындағы жағымды қатынастар сақталды. Кейбір қалалардың берілу шарттары бойынша маврлардың жеке қауіпсіздігі мен мүлкінің бүтіндігі кепілдендірілді. Алайда, көбінесе бұл міндеттемелер бұзылды. Мысалы, Толедо мен Кордовадағы мешіттер христиан шіркеулеріне айналдырылды. Көптеген әмірлер испан монархтарына салық төледі. Христиандарға бағынған мұсылмандар (мудехарлар) өз заңдары мен дінін толығымен немесе жартылай сақтады. Кейбір жағдайларда мудехарлар христиандармен бірге тұрса, кейбір жағдайларда оларға жеке кварталдар бөлінді.

Жеңімпаздар көп санды мұсылман халқына қуғын-сүргін жасау жаулап алынған жерлерде көптеген жаулардың пайда болуына әкеліп соқтыратынын және бұл Реконкистаның барысын баяулататынын түсінді. Мұсылмандарға қарсы қуғын-сүргін экономикалық тұрғыдан да тиімсіз болып саналды, өйткені жаулап алынған жерлерді мекендету және тиімді пайдалану өте күрделі мәселе болды. Сол сияқты, мұсылмандардың мосарабтарға ұзақ уақыт бойы жақсы қатынаста болғаны да ескерілді.

Христиандар жаңа жерлерді жаулап алумен қатар, соғыс крест жорығы сипатын алды, төзімділік орнына діни фанатизм келді. XIII ғасырдың ортасынан бастап христиандардың жазбаларында мұсылмандарды тек кәпір ғана емес, сонымен қатар шайтанмен байланысты

адамдар деп бейнелеу басталды[6. 271-б.]. Мұсылмандарға деген агрессивті көзқарас испан шіркеуінің ықпалымен туындады, өйткені шіркеу христиандардың мудехарлармен қарым-қатынасы бұзықтық пен діни бей-жайлықтың таралуына әкеледі деп қорқыды. 1179 және 1215 жылдардағы Латеран соборлары христиандарға маврлар мен еврейлермен бірге тұруға тыйым салды. Олар христиандардан киім үлгісі мен түсі бойынша ерекшеленуі керек деп көрсетілді. Дегенмен, қоғамдық пікір маврлар мен еврейлермен қарым-қатынасқа өте жағымды қарады. Тіпті, заңдар христиандарды, маврларды және еврейлерді заң алдында тең деп жариялады. Мұсылмандарға қарсы қабылданған шектеулі шаралар кейде қолданылып, кейде сақталмай немесе мүлде жойылып отырды (мысалы, 1295 жылы христиандардың мүлкін сатып алуға тыйым салу кейіннен жойылды). Кейбір испан корольдері мудехарларға қолдау көрсетіп, олар мен христиандар арасындағы жақсы көршілік қатынастардың дамуына ықпал етті.

Маврлардың испандықтарға деген көзқарасында төзімділікпен қатар агрессивтілік те күшейе түсті. Сол кездегі мұсылмандардың жазбаларында христиандарды «Алланың жауы, кәпір» деп бейнелеп, оларға «сатқындық, алдау және қатыгездік» сияқты жағымсыз қасиеттерді жапсырған[5. 33-б.].

Дегенмен, Реконкиста аяқталғанға дейін екі жақ арасындағы жағымды қатынастар басым болды. Гранаданың берілу шарты бойынша мұсылмандарға кең құқықтар берілді: бұрынғыдай өз жерлерінде және үйлерінде еркін тұру, мұсылман дінін еркін ұстану және мешіттерін сақтау; христиандарға мұсылмандардың үйіне кіруге және оларға қатысты кез келген зорлық-зомбылық жасауға тыйым салынды; маврлар өз басшылары мен судьяларын тағайындау құқығын сақтады; барлық соғыс тұтқындары босатылды және т.б.[4. 33-б.]. Бұл шарттар мұсылман-христиан қауымдарының ынтымақта өмір сүруіне ыңғайлы алғышарттар жасап берді.

Алайда, жеңімпаздар көп ұзамай маврлармен жасалған келісім шарттарын ұмытып кетті. Католик корольдері Фердинанд пен Изабелла (1479-1516 жж.) мұсылмандарды дінге насихаттаудан бас тартып, оларды күшпен христиан дініне кіргізуге кірісті. Жаңа дінді қабылдағысы келмейтіндерді түрмеге қамап, сол жерде өз мақсаттарына жетуге тырысты. Гранаданың бір алаңында Құран мен басқа да діни кітаптардың көптеген даналары өртелді. Нәтижесінде 1499 жылы 50 мың мавр христиан дінін қабылдады[4. 34-б.]. Алайда, бұл жағдай барлық жерде бірдей болған жоқ. Испанияның кейбір аудандарында үмітсіздікке түскен мұсылмандар көтеріліс көтерді, оны билік қиындықпен басып тастады. 1502 жылы 11 ақпанда король мен королева Кастилия мен Леондағы барлық мудехарларға христиан дінін қабылдау немесе Испаниядан кету туралы жарлық шығарды (бұған дейін, 1492 жылы еврейлерге қатысты да осындай әрекет жасалған болатын). Алайда, корольдік шешім толықтай орындалмады. Арагон, Каталония, Валенсияның бір бөлігінде кортестер мен сеньорлар жоғарғы биліктен мудехарларды қуып шығармауға уәде алды: феодалдар еңбекқор және төлем қабілетті вассалдарын жоғалтқысы келген жоқ.

Көптеген мудехарлар христиан дінін қабылдап, морискосқа – жаңадан дінге кірген мұсылмандарға айналды. Жаңадан шүбәленген маврлар еврейлер сияқты инквизицияның бақылауында болды, өйткені олар бұрынғы дінін жасырын түрде сақтап жүрген деген күдікке түсті. Билік пен инквизиция «таза қандылықты» бақылады: мемлекеттік қызметке орналасу немесе әскерде шенін көтеру үшін ата-бабаларының арасында мавр болмағанын дәлелдеу қажет болды. Этникалық дискриминация саясаты испан қоғамында «жаңа» және «ескі» христиандар арасындағы жауыздық атмосфераны тудырды. 1609-1614 жылдары морискостар елден қуылды.

Билеушілер испан жерінде мұсылмандардың болғаны туралы халықтың жадындағы іздерді жоюға тырысты. Сонымен қатар, Мадрид ғасырлар бойы араб әлемімен қарым-қатынасын үзбей келді. Бұл қарым-қатынас Америка Құрама Штаттарымен болған соғыста (1898 ж.) елдің жеңіліске ұшырауынан кейін күшейді. Бұрынғы үлкен колониялық империя өзінің соңғы

шетелдегі иеліктерінен айырылды. Мадридтің көзқарасы жақын көршісі Мароккоға ауды. 1912 жылы Испания солтүстік Мароккода протекторат орнатты. Мұнда толық бақылау орнатуға тырысқан испан әскері жергілікті тайпалардан бірқатар жеңіліс тапты (ең ауыр соққы Ануальда болды, шығын 11 мың адамнан асты), бұл Испанияда мұсылмандарға деген жеккөрушіліктің өсуіне әкеп соқтырды.

Алайда, испан саясаткерлерінің мұсылмандар мен исламға деген көзқарасы бірімәнді болмады. Испания азаматтық соғысы кезінде (1936-1939 жж.) генерал Франко «мұсылман мәселесіне» прагматикалық тұрғыдан қарап, республикаға қарсы күресте марокколық жалдамалы әскерлерді (әр түрлі бағалаулар бойынша 60-тан 150 мыңға дейін адам) пайдаланды. Ислам «атеистік коммунизмге» қарсы күресетін сенімді христиандардың одақтасына айналды. Франко өзі бақылауда ұстаған аумақта марокколықтар туралы жағымсыз пікірлерді таратуға тыйым салды.

Қазіргі Испаниядағы иммигранттар мен мұсылмандық ұйымдардың саяси құқықтық жағдайы

Испандар мен мұсылмандар арасындағы қарым-қатынас тарихында жаңа бет ашылған кезең XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында ел демократия жолына түскен кезде басталды. Осы жылдары ғасырлар бойы көптеген адамдар эмиграцияға кеткен Испания өз саясатын өзгертіп, иммиграциялық елге айналды. Сол кезден бастап Испанияға шетелдіктер көптеп келе бастады. 2000 жылдан 2010 жылға дейін ел халқы 40,2 миллионнан 47,2 миллионға дейін өсті, ал заңды түрде тұратын шетелдіктер саны 0,9 миллионнан 5,7 миллионға дейін артты (халқының 2,3%-дан 12,2%-на дейін).[7]

Испания иммигранттарды қабылдаушы еуропалық елдер арасында жетекші орынға шықты. Көптеген қоныс аударушылар арасында, әсіресе марокколықтар сияқты мұсылман елдерінен келген адамдар көптеп кездеседі. 2011 жылы Испанияда 794,3 мың марокколық болған. Олар саны бойынша румындардан (901,4 мың) кейін екінші орында, ал эквадорлықтардан (375,5 мың), колумбиялықтардан (226,9 мың) және ағылшындардан (232 мың) бұрын болған. Одан әрі айтарлықтай үлкен айырмашылықпен Алжир, Сенегал, Пәкістан, Гамбия, Нигерия, Мавритания, Мали, Бангладеш сияқты басқа да мұсылман елдерінен келген адамдар болды. Сонымен қатар, негізінен африкалық мұсылман елдерінен келген жүздеген мыңдаған заңсыз иммигранттар туралы айту керек. Олар Испанияға әртүрлі жолдармен келеді: кішкентай қайықтармен Гибралтар бұғазын кесіп өтіп немесе Мароккомен шекаралас испан қалалары Сеута мен Мелильядағы тосқауылдарды бұзып өтіп немесе Атлант мұхитын кесіп Канар аралдарына қарай жүзіп өтіп жатыр.

Көптеген мұсылмандар ауыр өмір жағдайлары мен әлеуметтік өсу мүмкіндіктерінің шектеулі болуына байланысты өз отанынан кетеді. Испания олар үшін бай және тұрақты болашақ туралы армандарды жүзеге асыра алатын ел болып көрінеді. Алайда, жаңа отандағы шындық жиі қатаң болып шығады. Көптеген мұсылмандар Испанияда білікті емес жұмысшылар немесе қара жұмысшылар болып жұмыс істейді және жергілікті тұрғындар жасамаған жұмыстарды атқарады. Дегенмен, саяси және заңды тұрғыдан алғанда, заңды түрде қоныстанғандар маргиналдар емес. 1985 жылы шетелдіктердің бостандығы мен құқықтары туралы алғашқы заманауи заң қабылданғаннан кейін, Испаниядағы иммиграциялық заңнама үнемі жаңарып, түзетіліп отырып, олардың елде болуын реттеуді мақсат етті. Испания заңнамасы заңды иммигранттар мен жергілікті халықтың көптеген құқықтары мен бостандықтарының теңдігін мойындайды. Қоныстанғандарға, атап айтқанда, тұрғын үйге құқық, отбасын қорғау, білім алу, ереуіл жасау (шектеулі болса да) құқықтары беріледі, сондай-ақ заңды көмек, балалардың құқықтарын қорғау кепілдіктері беріледі. Иммигранттарды қорғаушы әртүрлі қоғамдық ұйымдар ресми түрде мойындалады. Мәдениеттер арасындағы байланысты дамытуға ықпал ететін маңызды шара –

2011 жылы иммигранттарға автономиялы және жергілікті сайлауға қатысу құқығын беру болды. Алайда, бұл бастама тек аз ғана қоныстанғандарға қатысты болды. Дауыс беру құқығына ЕО елдерінің иммигранттары, Испанияның екі жақты келісімшарттар жасасқан ЕО-дан тыс елдерден келген адамдар (бұл негізінен латын Америкасы елдері, онда испандық иммигранттар да өздерінің аймақтық және жергілікті сайлауларына қатысу құқығына ие) және, әрине, испан азаматтығын алған қоныстанғандар ие болады. Билік Испанияның экономикалық өсуіне үлес қосып, испан заңдарын құрметтеп, адал еңбек етіп жатқан жүздеген мыңдаған заңды қоныстанғандардың жергілікті сайлауға қатысу құқығын елемейді.

Иммиграциялық заңнама дамыған сайын Испаниядағы ислам мен мұсылман ұйымдарының саяси-құқықтық мәртебесі анықтала бастады. Алғашқы исламды ұстанатын ұйымдар мұнда 60-шы жылдардың соңында, шектеулі либерализация жолына түскен франкистік режим кезінде пайда болды. Демократия жылдарында мұсылман ұйымдарын құру мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейді. Қолданыстағы конституция жеке тұлғалар мен қауымдастықтардың діни және культтық бостандығын кепілдейді. Конституцияға сәйкес, «ешқандай дін мемлекеттік дін бола алмайды. Мемлекеттік органдар испан қоғамының діни сенімдерін ескеріп, католик шіркеуімен және басқа да діндермен тиісті ынтымақтастық қатынастарын қолдауы тиіс»[8].

Испаниядағы жергілікті тұрғындардың көбі араб-мұсылмандардың интеграциясын олардың ассимиляциясымен теңестіріп жатыр. Испан социологтары жергілікті тұрғындар арасында қалыптасып жатқан көзқарасты былай сипаттайды: «Интеграциялану дегеніміз – біз сияқты болу деген сөз. Егер олар солай болғысы келмесе, демек, олар оған ұмтылмайды. Олар біздің елімізге келіп, мұнда азшылықта болғандықтан, интеграциялану үшін күш салуы тиіс»[9].

Иммигранттарға қарсы көзқарастар әлемдік экономикалық дағдарыс кезінде, әсіресе Испания экономикасы ауыр соққы алған кезде күшейді (мысалы, 2012 жылы жұмыссыздық деңгейі 26%-ға жетіп, Испания Батыс Еуропада бірінші орынға шықты). 2008 жылы испандықтардың 46%-ы елдегі иммигранттардың санын «өте көп» деп бағаласа, 31%-ы «көп» деп бағалаған. Тек 19% сауал алғандар бұл санды «қабылдауға болатын» деп, ал 1% «жеткіліксіз» деп бағалаған. Испандардың иммигранттар туралы күнделікті әңгімелерінде «басып кіру», «қар көшкіні» сияқты сөздер мен «біз өзіміз бөтен адамдарға айналамыз», «бір кездері испандықтардан гөрі шетелдіктер көбейіп кетеді» деген сияқты сөйлемдер жиі қолданылады. Жергілікті тұрғындардың бір бөлігінің араб-мұсылмандарға деген төзімсіздігі жұмысқа орналасудағы дискриминация (испандықтармен тең мүмкіндіктердің болмауы), жұмыста артық жұмыс істеуге мәжбүрлеу, тұрғын үй жалдаудағы қиындықтар (көбінесе жалға алушылар оларға бас тартады немесе бағасы өте қымбат тұрғын үй ұсынады), әлеуметтік өсу мүмкіндіктерінің шектеулі болуы сияқты көріністерде байқалады. Марокколықтар мен басқа африкалықтарды көбінесе барлар мен дискотекаларға кіргізбейді, иелері оларға басқа қонақтармен қатар қызмет көрсетуден бас тартады. Африкалықтарға көшеде тонау жасалып, үйлері өртеледі. Иммигранттарды өлтіру жағдайлары да тіркелген[1. 29-б.].

Қорытынды:

Мұсылман әлемімен қарым-қатынасының қиын тарихын бастан өткерген Испания бүгінде интеграция мен мультикультурализм мәселелерімен тағы да бетпе-бет келіп отыр. Мыңдаған испандықтардың ислам дінін қабылдап, көптеген мұсылмандар тарихи отанына оралғанына қарамастан, мәдениеттердің толық қосылу процесі әлі де аяқталмаған. Қазіргі Испания, көптеген еуропалық елдер сияқты, көпұлтты қоғам құрудың бастапқы кезеңінде. Дегенмен, тарихи тәжірибе мен өсіп келе жатқан толеранттылық әртүрлі мәдениеттердің бейбіт қатар өмір сүруі мүмкін деп айтуға негіз береді.

Испанияда иммигранттарға қарсы көңіл-күйдің өсуімен қатар қарама-қарсы үдеріс те байқалады: елдің ислам тарихына қызығушылықтың жандануы және жергілікті халықтың бір

бөлігінің исламды қабылдауы. Бұл тарихи жарақаттар болашаққа деген үмітпен қатар өмір сүретін ерекше жағдайды тудырады. Мұсылмандардың испан қоғамына кірігуі әлі аяқталмағанымен, бұл мультикультурализмнің жай ғана дерексіз идея емес, көптеген заманауи қоғамдар бетпе-бет келетін шындық екенін көрсетеді.

Дін испан болмысын және оның мұсылман әлемімен қарым-қатынасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Испаниядағы исламның тарихи мұрасы, сондай-ақ байырғы халықтың бір бөлігін исламға қабылдаудың заманауи процесі күрделі және қарама-қайшы мәдени ландшафт жасайды. Интеграцияға байланысты қиындықтарға қарамастан, Испания өзара құрмет пен толеранттылыққа негізделген қоғам құру әлеуетін көрсетеді.

Испаниядағы мұсылмандардың интеграция мәселесі елдегі саяси-әлеуметтік процестермен тығыз байланысты. Бір жағынан иммиграцияға қарсы ұлтшыл күштердің қысымы бар. Екінші жағынан, елде шыққан тегіне қарамастан, азаматтық құқықтар мен әлеуметтік әділеттілік үшін қозғалыс күшейіп келеді. Қиындықтарға қарамастан, Испания инклюзивті қоғам құру жолдарын іздеуді жалғастыруда.

Қосымша:

Мудехарлар - христиандар билігіндегі мұсылмандар

Мосарабтар - мұсылмандар билігіндегі христиандар

Латеран соборлары - католик шіркеуінің маңызды жиналыстары

Кортес – Испаниядағы ертедегі парламент

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Хенкин Сергей Маркович д-р ист. наук, профессор. Мусульмане в Испании: метаморфозы исторического бытия. «Новая и новейшая история», 2013, №4, июль–август. 22 августа 2013
2. Castro A. España en su historia. Cristianos, moros y judíos. Madrid, 1989, p.30.
3. Sanchez-Albornos C. De la Andalucía islamica a la de hoy. Madrid, 1983, p. 16, 30.\
4. Альтамира-и-Кревеа Р. Указ. соч., с.106-108
5. Sanchez Nogales J.L. El islam entre nosotros. Cristianismo e islam en España. Madrid, 2004, p.42.
6. Альварес-Оссорио Альварино I. El islam y la identidad española.: de Al
7. Андалус ал 11-М. - Испанияның ұлтшылдығы. Esencias, memoria and instituciones. Мадрид, 2007, 271 б.
8. Demographics of Spain. – Mode of access http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Spain
Испания. Конституция және заңнамалық актілер. Мадрид. 1982. 34-б.
9. Sea D’Ancona M.A. Op. cit., p.76.

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-45-48
УДК: 9.433.93/94

XX ҒАСЫРДЫҢ 1936-1937 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КҮШТЕП ЖЕР АУДАРУ САЯСАТЫ

АСЕТОВА ӘСЕМ АСЕТҚЫЗЫ

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Гуманитарлық факультеті,
7М01601 – «Тарих» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **БАЙГАБАТОВА НАЗГУЛЬ КАЖИМУРАТОВНА**
Т.ғ.к., доцент

Аннотация. «Депортациялау» саясаты халықтарды күштеп қоныс аудару әдісі ретінде алғаш Францияда қолданылып, өрескелі Кеңес өкіметі тұсында жалғасын тапты. Қазақстанға депортацияланған халықтар негізгі қоныстану аймақтарынан айырылып, қоныстандырылған жерде еңбек етіп, қатаң режимде бақыланды.

Қазақ өлкесінде XX ғасырдың 1936-37-жылдарында белең алған, саяси-экономикалық және әлеуметтік жағдайлар елдің тек экономикалық емес, әлеуметтік мүжділуіне әкелді. Мақалада, халықтың тағдырымен ойнаған КСРО-ның «депортациялау» саясаты туралы жан-жақты ақпараттар қарастырылып, ғылыми жарияланымға даярланды.

Кілт сөздер: Депортация, Кеңес өкіметі, жер аудару, қазақ халқы, тоталитарлық жүйе, тың игеру, экономикалық даму.

Депортация термині Францияның қылмыстық заңнамасында XVIII-XIX ғасырларда сілтеменің ерекше түрлерін белгілеу үшін пайда болды. Алғаш рет Саяси сенімсіз адамдарды Гвианаға депортациялау 1791 жылғы күдіктілер туралы заңмен белгіленді. Мәңгіге туған жерінен депортациялау 1872 жылғы 23 наурыздағы Заңмен белгіленген депортация орындарында жер аудару және континентальды аумақтан тыс жерде өмір сүру 1810 жылғы Францияның Қылмыстық кодексінде қарастырылған. Бұл заң Ну аралында орталық депортациялау лагерін және Дюко түбегінде (Жаңа Каледония) жер аударылғандар үшін бекіністі орын (бекініс) құруды қарастырды. Депортация тек рецидивистік қылмыскерлерді жазалау үшін ғана емес, сонымен бірге революционерлерді репрессиялау үшін де қолданылды. Францияда депортациялауға 1880 жылдан бастап шектеу қойылған [1].

XX ғасырдың 30 жылдары депортациялау кең етек алды. Бұл әсіресе КСРО тарапынан сұрапыл түрде жүргізілді. Кеңестік тоталитарлық жүйе көптеген халықтар мен этникалық топтарды тарихи отанынан күштеп көшіріп, олардың бірлігі мен біртұтастығына, мәдени әлеуметтік дамуына орасан зор зиянын тигізді. Кеңес үкіметінде депортация кең көлемде орын алды, оның негізгі жүргізген саясаты – халықты жазалау мақсатында тарихи туған жерлерінен күштеп қоныс аудару болды [2, 106.].

1930 жылдарда Қазақстан төңірегіне жаппай еріксіз жер аудар басталды және ол үш бағытта жүрген болатын. Біріншісі, жоспарлы түрде Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібі дамыту үшін, яғни жалпы ел экономикасын көтеруге бағытталып көшірілген жұмыс күші. Осыған байланысты 1928-1932 жылдарда РКФСР-ден Қазақстан төңірегіне 100 мың шаруашылық нысаны әкелінді.

Екіншісі, 1936 жылдан бастап әлеуметтік топтар қудаланып еріксіз жер аударылса, үшіншісі, ең сорақысы ұлттық белгіге қарап, күштеп көшірілу басталған болатын. Оған Батыстан да, Шығыстан да, Орталықтан да, Таулы аймақтардан да көптеген ұлттар кірді: олардың салт-дәстүрлі де, тілдері де, тұрмыс-тіршіліктері де, күтпеген жерден күрт өзгеріп шыға келді.

Осынау бір тарихта орын алған тоталитарлық жүйенің «мызғымас бұғауы өзгерістерге ұшырап, адамзат талабына орай, оң бағытқа бастады. Ендігі жерде бұғаудан босаған ұлттардың ерекшелігі мен жеке даму сатысы өз алдына өріс алды. Тарихи оқиғаға себеп болған мәселелер терең зерделеніп, өткенді қайталамас үшін, қателіктерді терең зерттеп, оны жалпы жұртқа айғақтап, өркениетті, мәдени тұрғыда бағдарлау көзделді.

Үкіметтің үлкен трагедиялық оқиғасының нәтижесінде, жер аударылған халықтар, әрбір республикаларға бөлініп орналастырылды.

Қазақ жеріне адамдардың толассыз келуі, соғыстан кейінгі жылдарда да жалғасып жатты. Соғыстан кейінгі жылдардағы адамдардың келуі өнеркәсіп ошақтарын салу үшін, жұмысшы күшін толықтыру десек, екінші бір кезеңі тың және тыңайған жерлерді игеру тұсында, басқа ұлт өкілдерінің келуімен жалғасып жатты. Бұл әрекет, Қазақстанның үлкен төңірегін игеруге бағытталған шара еді.

1-кесте. 1926, 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша халық санының көрсеткіші.

Көрсеткіш	1926 жыл		1939 жыл		1926 және 1939 жылғы %-дық көрсеткіш
	Халық саны мың адамға	%-дық үлес салмағы	Халық саны мың адамға	%-дық үлес салмағы	
Барлық тұрғындар	6229,9	100,0	6394,6	100,0	102,6
Қазақтар	3627,6	58,2	2317,6	36,4	64,2
Орыстар	1274,0	20,5	2635,6	41,2	206,7
Украиндер	860,2	13,8	676,8	10,6	78,7
Немістер	58,7	0,9	93,6	1,5	159,4
Басқалар	408,5	6,6	661,0	10,3	161,8

[2]

Кестеде көрсетілгендей, екі санақ аралығындағы 12 жыл ішінде Қазақстан халқының саны небәрі 2,6 пайызға ғана өскен, өскеннің өзінде өзге ұлттардың үлесімен көбейді, азаюына сеюеп 1931-1933 жылдардағы ашаршылық болса, көбеюіне 1936-37- жылдардағы көші-қон үрдісі болды. 1926 жылы Қазақстан халқының құрамында үлес салмағы бойынша барлық тұрғындар саны жүз пайызды құраса, қазақтар 58,2 %, қалғандары орыстар, украиндер, немістер және басқа ұлт өкілдері көрсетілген. Ал, 1926 жылмен салыстырғанда 1939 жылы қазақтардың үлес салмағы азайып, басқа ұлт өкілдернің үлес салмағының өскенін көреміз.

Тарихтың қаралы оқиғалары ретінде сталиндік жазалау мұнан кейін де жалғасты. Бұл тоталитарлық жүйе жағдайындағы ұлт саясатының ешқандай заңдылықты сақталмауының айқын көрінісі болатын. Осындай саясат нәтижесінде 30-жылдардағы халқы сиреп қалған Қазақстан сияқты жерлерге өнеркәсіп құрылысын өркендету, оның табиғи байлықтарын игеру мақсатымен адам күшін шоғырландырып, еңбек ресурстарын көбейтуге тырысты. 1941 жылы Кеңес-Герман соғысы кезінде халықтарды жер аударған Кеңес өкіметі, тоталитарлық жүйе ерекше «тәжірибе» жинақтады. Осы кезеңді үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. 1) 1920-30 жылдардағы кеңес өкіметінің Қазақстан жеріне әртүрлі ұлт өкілдерін әлеуметтік тегіне байланысты қоныс аудартумен басталып, 1937-1938 жылдардағы ірі көлемдегі репрессиялау саясаты жалғасты; 2) 1941-1945 жылдардағы Кеңес-Герман соғысы уақытындағы режим, қауіпті деп тапқандарды өз тарихи отандарынан қоныс аударту, репрессиялау және депортациялау сияқты іс-шараларын

жүргізді; 3) соғыстан кейінгі 1946-1950 жылдарының ортасы деп алсақ, ұлттарды қатаң идеологияға бағындырып ұстау саясаты жалғаса түскен [3, 11 б.].

1926-1938 жылдары Қазақстанда РСФСР, Украин КСР, Беларусь КСР және т.б. бірқатар ұлттық аудандар (автономия құқығында), оның ішінде 10 орыс, 2 украин (Ақмола облысында Атбасар және Сталин/Зеренді) және 2 ұйғыр ауданы (Ұйғыр және Шелек) болды. Мысалы, 1930 жылы Украин КСР-де Ұлттық аудан және 1121 ұлттық ауыл кеңесі болған. 1933 жылдың 1 желтоқсанына қарай РСФСР аумағында 117 ұлттық аудан (оның ішінде 50 украин) және 3 мыңнан астам ауыл кеңесі болды. 1937 жылы 17 желтоқсанда БКП(б) ОК Саяси Бюросы «Ұлттық аудандар мен ауылдық кеңестерді тарату туралы» қаулыны мақұлдады, онды ұлттық аудандар мен ауылдық кеңестердің болуы олардың халқының ұлттық құрамымен ақталмайды», сонымен қатар арнайы тексеру «бұл аудандардың көпшілігін халық жаулары зиянды мақсатта құрды», - деп анықтады. Сондықтан, БКП(б) ОК ерекше ұлттық аудандардың, сол сияқты ауылдық кеңестердің одан әрі жұмыс істеуін «орынсыз деп таныды және аумағында ұлттық аудандар орналасқан Украина КП(б)ОК, Қиыр Шығыс, Алтай және Краснодар өлкелік комитеттерін, Қазақстан КП(б)ОК, Қырым, Орынбор, Ленинград, Архангельск обкомдарын «міндеттерді ауылдық кеңестер, 1938 жылғы 1 қаңтарға БКП(б) ОК-ге осы аудандарды жай аудандар мен ауылдық кеңестерге қайта ұйымдастыру жолымен тарату туралы ұсыныстар берілсін». 1938 жылдың 16 ақпанында КП(б)У ОК Саяси Бюросы Украин КСР аумағындағы барлық ұлттық аудандар мен ұлттық ауылдық кеңестерді қарапайым аудандар мен ауылдық кеңестерге қайта құру арқылы тарату туралы шешім қабылдады [4].

1920-1950 жылдары тұрғындары күштеп көшіру сталиндік қуғын-сүргіннің негізгі құрамдас бір бөлігіне айналды. Жалпы КСРО-да депортацияға ұшырағандардың саны 1920 жылдан 1949 жылға дейін 3,2 миллион адамға жеткен.

КСРО-да күштеп аударту төмендігідей белгілер бойынша жүзеге асырылды:

- этностық белгілері бойынша депортация («жазаланған халықтар», «шегараларды тазалау, «сенімсіз халықтар»);
- әлеуметтік-таптық белгілері бойынша депортация (1934 жылға дейін кулактарды жер аудару) кезінде келгендер, арнайы көшірілгендер);
- саяси мүдде негізіндегі 1934-1944 жылдары көшірілгендерді «еңбек қоныстандырылғандар» деп атады. 1944 жылдан бастап «арнайы қоныс аударылғандар» деген атау қолданылды [5].

Күштеп жүргізілген депортациялардың ішінде мерзімі жағынан большевтік әлеуметтік-таптық геоцид бірінші болып жүзеге асырылды. Кубань казактары, зиялылар, діни адамдар алғашқы большевтік тәжірибенің құрбанына айналды. Одан кейін кулактар мен байларды тап ретінде жою басталды.

Қазақстандағы байларды тәркілеу барысында шамамен 5500 отбасы сыртқа көшірілсе, Қазақстанға Орта және Төменгі Еділ бойы, Мәскеу облыстары, Солтүстік Каказ өңірінен 1932-1933 жылдары мыңдаған адам жер аударылды. Қазақстан «Сібір» сөзінің синониміне айналды.

Кулак деп миллиондаған шаруаның көзін құртқан этнодемографиялық дағдарыс КСРО халықтарына зор зиянын тигізді олар арнайы комендатураларда есепте тұрады. ГУЛАГ қызметі жүйесіне күшпен тартылып, көмір өндіру, металл өндірісі, темір жол мен электростанциялар. НКВД құрылыс объектілерінде, мақта өсіру, қызылша, қант өндірістерінде және т.б. салаларда жұмыс күші ретінде пайдаланылды.

1936 жылы КСРО ХКК құпия қаулыларының негізінде Батыс Украинадан Қазақ АКСР-не 15 мың поляк пен неміс шаруаларын көшіріп, қоныстандыру басталды. Олардың көп бөлігі Солтүстік Қазақстанға, қалғаны Оңтүстік Қазақстан облыстарына орналастырылды. Ресейдің

Ішкі аудандарынан, Украинадан, Белоруссия мен басқа республикалардан арнайы қоныс аударылғандардың жалпы саны 1936 жылға қарай 360 мың адамға жетті [6].

«Қазақстандағы Әзірбайжан диаспорасының қалыптасуы XX ғасырдың отызыншы жылдарында басталды. В 1937 жылы Әзірбайжаннан келген алғашқы арнайы қоныс аударушылар Үштөбе станциясына айдауылмен жеткізілді. Бірақ олар рухта құлап, құнарлы жерге тез қоныстанды. Қазіргі уақытта олардың балалары мен немерелері Қазақстанда қазақ халқының қонақжай шаңырағында тату және көп ұлтты отбасында тұрып, жұмыс істейді», - деді «Нахичивань» орталығының жетекшісі Фахреддин Магеррамов. «Нахичивань» Әзірбайжан орталығы 2002 жылы құрылған және 15 жылдан бері аймақтың мәдени және қоғамдық өмірінің бір бөлігі болып табылады.

Ұлы Отан соғысы кезінде халықтарды депортациялауды Кеңес мемлекеті алдын алу шарасы ретінде (Еділ бойындағы немістер, күрдтер, түріктер, гректер, жазалаушы шара ретінде (шешендер, ингуштар, балқарлар, қарашайлар, Қырым татарлары) және шекара халқының «сенімді» қабатын құруды мақсат еткен әскери-стратегиялық сипаттағы шара ретінде қарастырды. Бұл Кеңес үкіметінің үгіт-насихат мотиві сияқты.

Алайда, бұл бекіту болып табылады абсурдным. Мысалы, осы халықтардың ер адамдарының басым көпшілігі Қызыл Армия қатарына жұмылдырылды. Сонымен, КСРО НКВД материалдары бойынша Шешен-Ингуш Республикасында жүргізілген үш жұмылдыру нәтижесінде 17413 адам майданға аттанды. Ұлы Отан соғысы майданында 20 мыңнан астам қалмақтар - сарбаздар мен офицерлер болды. Барлығы 91919 қалмақ жер аударылды [7, 11-12бб.].

Осылайша, халықтардың қоныс аударуы 40-жылдардың аяғына дейін жалғасты. Соғысқа дейінгі кезеңде және Ұлы Отан соғысы жылдарында халықтарды Қазақстанға күштеп көшіру процесі осындай хронологиялық тәртіппен жүрді. Депортация народов в Казахстан күні жағдайында жазалаушы саясат сталинизм. Қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарға сол қиын, сын жылдары өмір сүруге қарапайым қазақ халқының жанашырлығы мен гуманизмі көмектесті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Депортация. История возникновения термина // <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/417381>
2. Кан Г.В. История корейцев Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995.- 208 с. [Электронды оқулық].
3. Қозыбаев М.Қ. «Ақтаңдақтар ақиқаты». – Алматы: Данекер, 2000. – 141 б. [Электронды оқулық].
4. Уйғуры в Казахстане//https://ru.wikipedia.org/wiki/Уйғуры_в_Казахстане
5. Күштеп көшіру және орналастыру//<https://melimde.com/kshtep-koshiru-jene-onalastiru.html> [34].
6. Қазақстанға халықтарды депортациялау// <https://itest.kz/kz/attestation/qazaqstan-tarihy-4148/xii-tarau-qazaqstan-1941-1945-zhyldardahy-uly-otan-sohysy-kezinde/lecture/qazaqstanha-khalyqtardy-deportatsiyalau>.
7. Айсфельд А. Депортация, спецноселения, трудовая армия. – Алматы, 2003. – 286 с. [Электронды оқулық].

DOI 10.24412/3007-8946-2024-15-49-56

ҚЫТАЙ ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

ТҮРСЫНБЕКҚЫЗЫ Д.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
шығыстану факультетінің 2-курс магистранты
Алматы, Қазақстан

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор **Н.Ә.АЛДАБЕК**

Аннотация. Мақалада Қытай жастарының құндылықтарының қалыптасу тарихы мен олардың дәстүрлі құндылықтарына талдау жасалды. Көптеген зерттеушілер қытай мәдениетінің өзегі конфуцийшілдікте жатқанын және ол қытай қоғамы өмірінің барлық негізгі аспектілерін реттеді деген пікірді ұстанады. Алайда, бүгінгі таңда конфуцийшілдік дәстүрлі құндылықтар жаһандық түрде дамып келе жатқан қоғаммен ұтымды тіл табысуы қиынға соғуда. Қытай жастарының рухани өміріндегі дәстүрлі құндылықтарында елеулі өзгерістер орын алып жатқанын соңғы зерттеулерден байқаса болады. Кез келген мемлекет үшін жастар мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі. Сол сияқты Қытай билігі де жастар үшін алаңдап, олардың құндылықтарын дұрыс бағдарлап, даму бағытын айқындауға барын салуда.

Кілт сөздер: жастар, өзгеріс, дәстүрлі құндылықтар, бала, отбасы, тәрбие, салт-дәстүрлер, Қытай билігі, конфуцийшілдік, әлеуметтік желі, қоғам, мәдениет, ҚКП.

Аннотация. В статье рассматривается история формирования ценностей китайской молодежи и проводится анализ их традиционных ценностей. Многие исследователи придерживаются мнения, что ядро китайской культуры заключается в конфуцианстве, которое регулирует все основные аспекты жизни китайского общества. Однако в настоящее время конфуцианство испытывает трудности в рациональном взаимодействии с глобально развивающимся обществом. Последние исследования показывают, что в духовной жизни китайской молодежи происходят значительные изменения в традиционных ценностях. Для любого государства вопрос молодежи является одним из самых актуальных. Таким образом, власти Китая также беспокоятся о молодежи, стараясь правильно сориентировать их ценности и определить направление их развития.

Ключевые слова: молодежь, изменения, традиционные ценности, ребенок, семья, воспитание, обычаи, власти Китая, конфуцианство, социальные сети, общество, культура, КПК.

Abstract. This article examines the history of value formation among Chinese youth and analyzes their traditional values. Many researchers believe that the core of Chinese culture lies in Confucianism, which regulates all major aspects of Chinese society. However, currently, Confucianism faces challenges in rationally interacting with a globally developing society. Recent studies indicate that significant changes are occurring in the spiritual lives of Chinese youth regarding traditional values. The issue of youth is one of the most pressing for any state. Thus, the authorities in China are also concerned about the youth, striving to properly orient their values and determine the direction of their development.

Keywords: youth, changes, traditional values, child, family, upbringing, customs, Chinese authorities, Confucianism, social networks, society, culture, CPC.

Жеке тұлғаның әлеуметтенуіне, яғни, қоғамдағы ересек адам болып қалыптасуына көптеген құбылыстар әсер етеді. Өздігінен болатын сыртқы әсерлер мен тұлғаның басынан өтетін

оқиғалардың арақатынасы баланың, жасөспірімнің, жас адамның өмірлік құндылықтарының саналы немесе интуитивтік болып қалыптасуына септігін тигізеді. Жалпы, әлеуметтену, «тәрбие» деген сөзге жақын деп жазған И.С.Конның ұстанымы тән. Бірақ тәрбие бала кезден бағытталған әрекеттерді білдіреді, олар арқылы жеке тұлға саналы түрде қалаған қасиеттер мен болмыстарды сіңіруге тырысады, ал әлеуметтену тәрбиемен бірге кенеттен, жоспарсыз болатын әсерлерді қамтиды, соның арқасында индивид мәдениетке, ең алдымен оның өзіндік құндылықтары қалыптасып, дәстүрлі мәдениетке ие болып, қоғамның толыққанды мүшесі болады.

Қытай ойшылдарының дүниетанымын бейнелейтін дәстүрлі ілімдер Қытайдың тарихында мәдениеттің міндетті қалыптастырушы бастамасы болды. Бұл антропологиялық ілімдерге сәйкес, бәрі табиғаттың және сол сияқты бәрі адамның бір бөлшегі. «Адам және табиғат» мәселесіне бағытталған дүниенің мұндай дәстүрлі идеологиялық көрінісі мәдени концепциялардың ерекшеліктерін, олардың көп өлшемді, көп деңгейлі сипатын да айқындады. Ол Қытайдың дәстүрлі рухани мәдениетінің өзегі болған ежелгі дәуірдің философиялық және діни ілімдерін талдауда кездеседі. Сондықтан Қытайдың дәстүрлі мәдениет құндылықтары жүйесінің тарихи эволюциясында оның дамуының әртүрлі философиялық және діни идеялармен, дәстүрлі мәселелермен тығыз байланысты үш негізгі кезеңін бөліп көрсету әдетке айналған:

- Бірінші кезең - Қытайдағы өркениет пен мемлекеттіліктің қалыптасуының ең бастапқы кезеңдерінен бастау алады. Осы кездің өзінде адам мен табиғат туралы әртүрлі философиялық ой-пікірлер пайда болып, қалыптаса бастады. Өзара әрекеттесіп, байыта отырып, олар Қытай өркениетінің рухани негізі болды.

- Екінші кезең - ең кең тараған және тиімді жұмыс істейтін философиялық ілімдердің синтезделу дәуірімен және олардың адам табиғатының дәстүрлі мәселесін бастапқы шешуімен байланысты. Хань дәуірінде көптеген қарама-қарсы мектептер мен ілімдерді біріктіретін реформаланған конфуцийшілдік басым ресми идеологияға айналды. Ол Қытай өркениетінің дәстүрлі мәдениетінің дамуының негізгі параметрлерін анықтауда орасан зор рөл атқарды.

- Үшінші кезең - соңғы екі мыңжылдықтағы конфуцийлік идеология мен дәстүрлерді қамтиды (соның ішінде ең дамыған түрі – неоконфуцийшілдік) мәдениетаралық өзара әрекеттестікте күшті аудармалық және бейімділік ықпалын көрсете отырып, қазіргі заманғы қытайлықтардың ойлауының, мінез-құлқының, ұлттық психологиясының және құқығының тұрақты жүйесінің қалыптасуына үнемі әсер етті.

Рухани мәдениет, қытай зерттеушілерінің пікірінше, екі негізгі тарихи формада болады: «дәстүрлі идеологиялық мәдениет», оған саяси ой, этика және құқықтық мәдениет жатады. Екінші форма - экономикалық ой мен әскери теорияны біріктіреді. Қазіргі зерттеушілер «дәстүрлі идеологиялық мәдениетті» тарихи және таптық белгілеріне қарай келесі деңгейлерге бөлуді ұсынады: 1) Хань патшалығы тұсындағы конфуцийшілдік пен легизмнің синтезі көрініс тапқан феодалдық үстем таптың дәстүрлі мәдениеті; 2) Шығыс Хань, Вэй және Цзинь билігі тұсындағы конфуцийшілдік пен даосизмнің синтезі байқалған феодалдардың дәстүрлі мәдениеті; 3) Суй және Тан дәуіріндегі конфуцийшілдік пен буддизмнің синтезі болған қарапайым халықтың дәстүрлі мәдениеті. Осылайша, конфуцийшілдік Қытайдың дәстүрлі мәдениетінің негізі болды.

Қытайлық отбасы аса күткен және қамқорлығын аямай төгетін балалар, негізінен, ұлдар болды. Тіпті, «Шицзин» жырларында жаңа туған сәбиді әдемі төсеніштің үстіне отырғызып, қолына әр түрлі ойыншықтар беріп, оны жан-жақты қуантатыны, ал туған қыз баланың үй бұрышында үйілген үйіндіге жатқызып, шүберек пен балшықтан жасалған ыдыстардың сынықтарын беретіндігі айтылған. Ұл мен қызға деген мұндай басқаша көзқарас конфуцийлік ата-бабалар культі аясында сақталып қана қоймай, кейінгі ғасырларға дейін айтарлықтай өсті.

Ұлдың дүниеге келуі отбасында әрқашан үлкен мереке болды. Көптеген туыстары нәресте мен оның анасына әдетте рәміздерге толы, жана туған нәрестенің байлығы мен мәртебесі, бақыт пен атақ, білім мен ұзақ өмір тілегі жазылған сыйлықтар әкелді. Үйдегі мереке ата-баба, ошақ рухы және барлық жергілікті құдайлар мен рухтардың құрметіне ерекше мол құрбандықпен тойланды. Жаңа туған нәрестенің әжесі әдетте жергілікті ғибадатханаға сол аймақтың қамқоршы құдайының құрметіне құрбандық өнімдерін өзі әкелетін. Тағы бір мереке – ұл баланың туғанына 100 күн болуы [1, 23-29 б.]. Бұл салтанатты күні сәбидің әкесі «Лицзиде» жазылған әдет-ғұрыптарды сақтай отырып, балаға ат қойып, «тонсу» рәсімін жасады.

Ұл баланың денсаулығы мұқият қадағаланды. Ол үшін олар зұлымдық пен ауру тудыратын рухтарға және т.б. арнайы құрбандықтарын жасады. Көбінесе кішкентай балаға зұлымдықтан сақтау үшін қыздың киімін кигізді. Олар 7 жасқа дейін қыздармен бірге әйелдер қауымының арасында тәрбиеленді. Содан кейін «Лицзидің» көне ережелерін ұстанып, оларды жеті жасынан бастап ұл мен қыз топтарына бөлетінін мына сөздерден көруге болады: «Жеті жасында ұл мен қыз енді бірге тамақ ішпей, бір төсеніште отырмайтын болды» [1, 59-б.]. Қыз баланы жеті-сегіз жасынан бастап тұрмысқа шығуға ақырындап дайындап, күйеуінің, үлкендерге бағынудың, мінез-құлық ережелерін бойына сіңіре бастады. Олар әдетте ұл баланы мектепке жіберуге, оны оқытуға, «халықтың алдына» көп шығаруға тырысты. Ол үшін алты-жеті жасынан бастап ұзақ жылдар бойы таңнан кешке дейін өзгеріссіз, демалыссыз, мерекесіз конфуций кітаптарындағы даналықты шәкірттердің басына қондырған ұстазға тапсырады.

Кітап тәрбиесі үйдегі тәрбиемен толықтырылды. Ер бала жас кезінен «Лицзидің» канондары мен әдет-ғұрыптары бойынша тәрбиеленген, ал кейінгі орта ғасырларда «Лицзидегі» көптеген маңызды мәселелерді қамтыған «Чжуцзы цзяли» бойынша білімдерін толықтырған [1, 128-б.]. Бұл тәрбиедегі ең бастысы – салтанатты рәсімдердің көптігімен, сөзсіз мойынсұну және үлкендерді құрметтеу талаптарымен бүкіл конфуцийлік этиканы терең түсіну болды. Ал бұл теориялық және практикалық этика, салт-дәстүрлерді зерттеу жас ерекшелігін ескермей жүріп жатты. Ұлдарға ересектердің барлық әдеттерін, мінез-құлық ережелерін, дәстүрлерін қабылдауға, өзін үлкендер сияқты ұстауға үйренуге, ересектерге еліктеуге үйретілді [1, 129-130 б.]. Қытайдағы суреттегі балалардың бейнесі әдеттегі балалар сияқты емес, ересектердің балалық бет-әлпеті ретінде салынғанын аңғаруға болады.

Әрбір қытайлық отбасында жастайынан аға ұрпаққа құрметпен қарауға көңіл бөлінеді. Қарт адамдар салт-дәстүрдің, даналықтың басты өзегі болып табылатындықтан оларға құрметпен қарау маңызды. Сондай-ақ, олардың ақыл-кеңестері мен айтқан нақылдары кейінгі ұрпаққа әрқашан үлгі-өнеге болды. Әрбір ас мәзірі отбасының ең үлкен мүшесінің бірінші болып тамақтануынан басталады, ал қалғандары одан кейін ғана қосыла алды. Әрбір отбасылық мерекелер үйдегі қарттардың, яғни, ата-әжелердің қатысуымен өтті, ал жастар арада қандай қашықтық болса да, отбасының үлкен жастағы мүшелеріне құрмет көрсету мақсатында мерекелерді міндетті түрде бірге өткізуге тырысты.

Жоғарыда айтып өткенімдей, қытай отбасындағы кез келген баланы кішкентай кезінен тәрбиелеу барысында, конфуцийшілдіктің негізгі қағидалары, этика-моральдық нормалары негізге алынды. Мысалы, отбасы құндылықтарын негізге ала отырып, үлкенге құрмет көрсету, ата-ананы сыйлау, адамдарға деген сүйіспеншілік, әділеттілік, тазалық, ар-ұят, білім, т.б. адамгершілікті сипаттайтын қасиеттер.

Конфуцийлік дәстүрлі құндылықтар бүгінде жаһандық түрде дамып келе жатқан қоғаммен ұтымды тіл табысуы қиынға соғуда. Бұл процесті байланыстырып тұрған тағы да - жастар. Мұны Қытайдың дәстүрлі мәдениетін зерттеушілерінің бірі Фан Литян ерекше атап өтті. Ол дәстүрлі мәдениеттегі антропологиялық компонент туралы ғылыми жұмысында жастардың құндылықтарының ұтымды бағыттылығы олардың тұрақты эмоцияларына сәйкес келетінін

жазады. Жастар эмоциясының тұрақтылық коэффициенті уақыт өткен сайын жоғарылайды, яғни жастардың эмоцияларының позициясы жылдар өткен сайын маңыздырақ болуда.

Жастардың бойынан табылатын шынайы пікірмен сабақтасқан ұтымды көзқарастар, тұлкен парасаттылық пен шынайылық, дербестік, кемелдік сезімі – қазіргі Қытай жастарының жеке басының ерекшеліктері - деп атап өтеді Ли Шундэ. Есейген сайын жастар өз тәуелсіздігін дамытуға тырыса түсіп, кемелденген ересек адамның сезімі күшейіп, жеке өмірде өзін «тұлға» етіп көрсетуі жиі байқалады. Бүгінде олар ересектер сияқты тең құқық пен құрметке ие болуды талап етеді, мысалы, олар өздерінің өмірлік мәселелерін - үйленуді, қаржылық шығындарды, жұмысты, оқуды, уақыт пен ойын-сауық түрлері секілді мәселелерді өздері таңдап, шешім шығарғысы келеді. Сондықтан қазіргі Қытай жастарының құндылықтары тәуелсіздік пен еркіндік сипатында көрініс табуда. Ли Шундэ бұл, әсіресе, өсіп келе жатқан балалардың ата-анасының некеге қатысты шешімдерімен келіспеуінен айқын көрінетінін атап өтеді.

1979 жылы Қытай билігінің шешімімен жарық көрген «Бір отбасы – бір бала» саясатының нәтижесінде, отбасыдағы жалғыз балалар көп ұзамай «кішкентай императорларға» айнала бастады. Бала – көп ақша жұмсалатын сүйікті сәби. Ата-аналар, ата-әжелер өздерінің «кішкентай императорының» барлық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін ғана жұмыс істейді. Олар оған ештеңеден бас тартпайды, оның барлық қыңырлығы мен еркелігін орындап, ең бастысы, оның барлық мәселелерін шешеді. Кейбір қалаларда (әсіресе дамыған және үлкен қалаларда) бақылаудың жоқтығы семіздікпен ауыратын балалардың көп болуына әкелді, өйткені Қытай қалаларында батыстық фаст-фуд желілерінің дамуы дәстүрлі үй тамағына қарағанда кішкентай балаларға әлдеқайда тартымды. Олардың конфуцийшілдікке негізделген дәстүрлі құндылықтары да өзгергенін байқауға болады. Балалардың үлкендерге, жалпы басқаларға деген құрметі жойылды. Қазір ата-анасы әлі күнге дейін толығымен қамтамасыз етіп отырған отыз жастағы қытайлықты көру әдеттегі көрініске айналууда. Ата-аналарының шектен тыс қамқорлығынан кейін, олар бар дайынға үйреніп, жалқаулыққа салына бастады. Эгоист жастар пайда болды. Мұндай тәрбиедегі ең басты қауіп – баланың ненің жақсы, ненің жаман екендігін ажырата алмай, өз өмірі туралы шешім қабылдай білмеуі.

Бүгінгі қытай жастары кейде, тіпті, жеке өмірлерін реттей алмайды. Соның бір дәлелі – ата-аналардың сүйікті баласына жар іздейтін саябақтағы кездесулері. Өкінішке орай, дәстүрлі құндылықтарды меркантилизм басып жатыр. Қазіргі Қытайда балалар ата-анасынан гөрі өздерінің материалдық әл-ауқатына көбірек мән береді.

Сонымен қатар, қытайлық отбасылардың ұлды болуды қалауы, көптеген ерлі-зайыптылардың қыздың дүниеге келуіне жол бермеуге тырысуына әкелді. Билік, тіпті, құрсақтағы баланың жынысын анықтауға заңды түрде тыйым салуға мәжбүр болды, өйткені жалғыз мотиві қалаусыз қыздан құтылу болған түсік жасатулар саны күрт өсті. Жынысты анықтайтын ультрадыбыстық тыйымдар іс жүзінде жұмыс істемесе де, отбасылар әлі де құрсақта кім болатынын білуге тырысуда. Соның салдарынан бүгінде Қытайда орта есеппен 100 қыз балаға 115,8 ұл баладан келсе, елдің кейбір провинцияларында бұл көрсеткіш 120-дан асып жығылады. Ата-аналарды ұлдарына қалыңдық табу қиынға соғатыны мүлде уайымдатпайды. Қазірдің өзінде 1980 жылдан кейін туылған әрбір 100 үйленбеген әйелге 136 бойдақ ер келеді [2].

Көптеген жылдар бойы аспанасты елінде әйел адамның қоғамдағы орны ер адамдарға қарағанда анағұрлым төмен болды. Тіпті, әйелдермен мүлдем санаспады. Әйел затын, адам санатына жатқызбады. Бірақ, қазіргі қытай қоғамындағы әйел жағдайын түбегейлі өзгерткен жаңа заң қабылданды. Қытайда әйелдердің мәртебесі, әйелдер мен ерлердің теңдігі заманауи жағдайда маңызды мәселе болып табылады. 1995 жылы Пекинде өткен конференцияда әлеуметтік сала бойынша міндеттерді шешу үшін қоғамдық процесстің барлық қатысушыларының күш-жігерін біріктіретін мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер және коммерциялық емес ұйымдар ең

өткір әлеуметтік мәселелерді шешуі тиіс деп қарастырылды. Тек қана, әйелдерге әлеуметтік қорғау көрсету ғана емес, сонымен қатар оларды жаңа әлеуметтік-экономикалық шарттарға жауап бере алатындай жағдай тудырып, отбасына, әйелге, балаларға қолдау көрсету бағытында жаңа механизмдерді, әлеуметтік технологияларды жоспарлау керек екендігі айтылған.

1995 жылғы конференцияда қабылданған «Іс-әрекет платформасы» атты бастама гендерлік теңдікті алға жылжыту және әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуде жаһандық қауымдастық үшін іргелі және жетекші құжат ретінде қабылданды [3]. Сонымен қатар, бүкіләлемдік әйелдер федерациясы және тиісті мемлекеттік органдар әйелдердің құқықтары туралы ұлттық бағдарламаны әзірлеп оны жүзеге асыруда. 1980 жылы Қытайда қабылданған әйелдерге катысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенцияда бекітілген халықаралық міндеттемелерді де айта кету керек, онда әйелдердің жағдайын жақсартудың ұлттық тетіктері тек орталықта ғана емес, облыстық және аудандық деңгейде де жұмыс істейді. Әр облыста және ауданда Бүкілқытайлық Әйелдер Федерациясы филиалдары құрылып және жұмыс істеп, үкіметтің және басқа да қоғамдық жұмысқа, сыйақыға, білім алуға құқықты жүзеге асыруға, елдің саяси өміріне катысуына және тағы сол сияқты мәселелер бойынша әйелдерге катысты кемсіту жағдайларын болдырмау мақсатында мемлекеттік саясатты іске асырады.

Заманауи әлемдегі елеулі өзгерістер әйелдердің өмірінің барлық салаларындағы рөлін өзгертуге ықпал етті, оның қоғамның әлеуметтік құрылымына катысуын тездетті. Бұл отбасында да, қоғамда да әйелдердің рөліне жаңа көзқараспен қарау қажеттігін тудырды.

Жақсы өмір сүру үшін қытайлықтар бала кезінен көп оқуға мәжбүр. Жұмыс орындары үшін үлкен бәсекелестікке байланысты қытайлықтар жақсы білім алуға және ағылшын тілін үйренуге құштар. Осының барлығы 5-6 жастан бастап қытайлық балалардың көп уақытын мектепте өткізуіне әкеледі. Сондықтан ҚХР үкіметі мектеп жүйесі арқылы ескі конфуцийлік өмірлік ұстанымдарды қалпына келтіруге тырысады. Сонымен қатар, есейген «кішкентай императорлардың» бірінші ұрпағы ересек өмірде мұндай тәрбиенің оңай емес екенін түсініп, балаларының дұрыс өмір сүріп, бойына дұрыс бағыттағы құндылықтарды сіңіруін қалап, олардың жарқын болашағына үміттенеді.

Қазіргі таңда Қытайда білім беру саласында дәстүрлі емес білім беру түрлері күн өткен сайын танымал болуда. Қытайда көптеген адамдар тіпті ақылы, іскерлік, кәсіби сипаттағы оқу орындарына ұмтылады. Ресми оқу орындарынан бас тарта отырып, олар білім берудің басқа түрлеріне үміт артады, өйткені олар оны жаңа жағдайда өмір сүрудің, жаңа өмір салтына ауыртпалықсыз көшудің жеңіл құралы деп түсінеді. 2002 жылы Қытай халқының саны 1 млрд 285 миллион адамды құрады, оның ішінде 15 миллион ұл мен қыз Қытайдың жоғары оқу орындарында оқыды.

Қазіргі заманауи Қытайда дәстүрлі құндылықтарға деген көзқарас та белгілі бір өзгерістерге ұшырады. Көбінесе бұл әлеуметтік-мәдени және моральдық-этикалық құндылықтарға деген жауапкершілікке негізделген көзқарастан көрінеді. Қытайлық зерттеуші қазіргі жастардың өмірлік құндылықтары әлеуметтік жауапкершіліктің маңызды бөлігін камтиды деп жазады. Қазіргі Қытай жастарының 76%-ы жеке адамның мүддесі қоғамдық мүддеге бағынуы керек, жеке адам мүддесі қоғамдық мүддеге сәйкес келеді деп санайды. Жастардың 70 пайызы әлі күнге дейін еңбек адам құндылығының критерийі деп санайды. Жастардың 80 пайызы ақшаның адамгершіліктен жоғары тұрғанына сенбейді. Сонымен қатар, жастардың тек 18%-ы ғана дәстүрлі құндылыққа катысты «біреу бәріне қызмет етеді, бәрі біреуге көмектеседі!» деген ұстанымды әлі де маңызды деп санайды. Жастардың 16%-ы: «Жеке мәселеден гөрі қоғамдық мәселе маңыздырақ, жеке игілік қоғамдық мәселеден кейін келеді» - деген пікірмен келіседі[4].

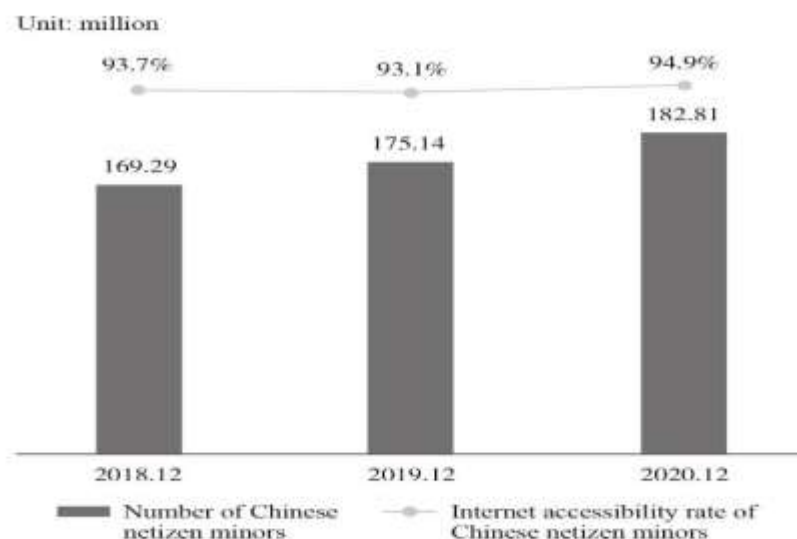
Қытай, бүгінде, екі ғажайыпқа қол жеткізді - қарқынды экономикалық өсу мен күшті әлеуметтік тұрақтылық. 2021 жылы оның экономикасы 110 триллион юаньнан астам ЖІӨ көлемі

бойынша әлемде екінші орынға шықты. 25 миллионнан астам жас кедейліктен құтылғандықтан, бұл ұрпақ жақсы болашақ пен үлкен өркендеуді күттіреді. Қытайдың экономикалық және технологиялық ықпалы мен ұлттық күш-қуаты артып, қытай жастарының сенімді дамуы үшін берік негіз жасалынуда.

Салынып жатқан кітапханалар, мұражайлар, мәдениет ошақтары, өнер галереялары және басқа да қоғамдық мәдени нысандар санының артуымен 2020 жылдың соңына қарай ел бойынша тіркелген мұражайлардың саны 5788-ге жетіп, жаңа мұражайлардың жиі ашылуын байқауға болады. Қазір жастар айтарлықтай ілгерілеген қоғамдық мәдени қызметтердің пайдасын көруде. Олар әртүрлі жерлерді аралауға дағдыланып, мәдени талғамдарын арттырады. Баспа ісі, теледидар, кино және өнер сияқты дәстүрлі мәдени салалардың, сондай-ақ цифрлық шығармашылық индустриялар, онлайн аудио және бейне, цифрлық баспа, цифрлық ойын-сауық, онлайн орындау және хабар тарату сияқты жаңа мәдениет секторларының қарқынды өсуімен, жастар, өздеріне қолжетімді қоғамдық мәдени өнімдердің алуан түрін табуда. Олар қалағанын оқып, көре алады, осылайша көзқарастары мен дүниетанымдарын кеңейтеді. Жастар үшін мәдени, ауылдық сапарл, мұра турлары және халықаралық туристік пакеттер сияқты туристік өнімдердің алуан түрі жасалғандықтан, олардың әлемді саяхаттауға деген құлшынысы қанағаттандырылуда. Үйге жақын жерде қолжетімді бағадағы экскурсиялық турлардың орнына олар кез келген жерге саяхаттай алады, осылайша білімдері мен тәжірибесін байытады. Бұл кеңейіп жатқан зияткерлік және мәдени кеңістіктер қытай жастарын көп нәрсеге қол жеткізуге, биік мақсаттар қоюға және талғамдарын жақсартуға көбірек мүмкіндіктер береді.

Интернет қазіргі ұрпақтың қалыптасуына үлкен әсер етеді, ал қазіргі ұрпақ интернетке де елеулі әсерін тигізді. 2020 жылдың соңында Қытайдағы 6 мен 18 жас аралығындағы желі қолданушылардың саны 180 миллионға жетті, кәмелетке толмағандардың 94,9 пайызы интернетке қол жеткізе алады, ал 2018 жылы қалалық және ауылдық интернетке қол жеткізу арасындағы алшақтық 5,4 пайыздық тармақтан 0,3 пайыздық тармаққа дейін қысқарды. Интернет бүгінгі жастардың «алтыншы сезіміне», олардың өмірінің бір бөлігіне айналды және оларға өсу кеңістігін ұсынады [5] (1-диаграмма).

1-диаграмма. 2018 жылдан 2020 жылға дейін қытайлық желі қолданушылардың ішіндегі кәмелетке толмағандардың мөлшері және интернетке қолжетімділік деңгейі

Figure 1. Number of Chinese netizen minors and internet accessibility rate from 2018 to 2020

Интернеттің қарқынды дамуымен желіде ақпарат алу, пікір алмасу, достар табу және сауда жасау үшін көбірек жастар пайдаланады, олардың оқу, өмір сүру және жұмыс істеу тәсілі түбегейлі өзгерді. Интернеттегі қысқа бейнероликтерді қолданушылардың, тікелей эфирді көрушілердің және такси тұтынушыларының басым бөлігін жастар құрайды. Олар ақпараттың негізгі өндірушілеріне, қызметтерді тұтынушыларға және киберкеңістікке қатысты технологияларды таратушыларға айналғандықтан, олар интернет трендтеріне үлкен әсер етеді. Қиын онлайн ортада жастар позитивті энергияны таратып, киберкеңістікті таза ұстау үшін жаңа әлеуметтік тенденцияларды қалыптастыруда.

ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің 19-съезде сөйлеген баяндамасында: «Ұлы арманды жүзеге асыру үшін ұлы істерге дайын болу керек. Қытайлық ерекшелігі бар социализм көптеген жылдардан бері партияның реформалары мен саясатының басты тақырыбы болды және партия мен халықтың көптеген қиындықтар арқылы қол жеткізген жетістігі. Ол қазіргі Қытайдың дамуы мен прогресінің іргелі дамуының кепілі болып табылады. Социализмнің негізгі құндылықтары тұжырымдамасы әлеуметтік дамудың барлық аспектілеріне енгізілуі керек, оның адам эмоциясы деңгейінде танылуына қол жеткізу және сол арқылы адамдардың мінез-құлық әдеттерін өзгерту керек» - деп атап өтті [6]. Қытай билігі үшін қытайлық ерекшелігі бар социализм – социалистік жаңғыртуды жүзеге асырудың, халықтың бейбіт әрі жақсы өмірін жасаудың бұлжымас жолы. Сонымен қатар, билік пікірінше, партияның барлық мүшелері өзіне тән болмыс пен сипатты берік ұстанып, дұрыс бағыттан тайдыратын, зияны тиетін жолдарды жоққа шығара отырып, өз жолына, теориясына, жүйесі мен мәдениетіне деген сенімін саналы түрде күшейтуі керек.

Төрағаның пікірінше, Қытай ұлы арманына жету жолында социализмнің негізгі құндылықтарының тұжырымдамасын қалыптастыру және дамыту үшін жастар келесі бағыттар бойынша күш салуы керек:

Біріншіден, жастар ынтамен оқып, шынайы білім алуға ұмтылуы керек. Білім негізгі құндылықтар тұжырымдамасын қалыптастырудың маңызды негізі болып табылады. Ежелгі грек философтары айтқандай: «білім – басты қасиет». Ежелгі Қытайда: «Оқусыз қабілеттерді көбейту туралы сөз болмайды, идеалдарсыз сіз табысқа жете алмайсыз» деген нақыл сөздер таралған.

Екіншіден, жастардың адамгершілік қасиеттерін жетілдіріп, өз-өздерін тұлға ретінде дамытып жандандыруға мән беру керек. «Адамгершілік өзін-өзі жетілдіру – адамның өзегі». Цай Юантей былай деген: «Адамның дені сау, ақыл-ойы жоғары дамыған болса да, адамгершілігі жоғары болмаса, ол тек жаман істерге ғана қабілетті». Қоғам үшін адамгершілік негізгі мағынаға ие, адамның кез келген іс-әрекетінде адамгершілік бірінші орында тұруы керек. Өз бойында үлкен ізгілік өсірген адам ғана жетістікке жете алады. Сонымен қатар, кішігірім жақсылықтан, ұсақ-түйектен бастау, «жақсылыққа үйреніп, қатені түзеп отыру», қоғамдық жауапкершілікті жетілдіру, жеке адамның адамгершілік қасиеттерін арттыру, еңбексүйгіштік пен үнемшілдікке үйрену, шүкіршілік етуді үйрену, адамдарға көмектесуді үйрену, көнуге, төзімділікке үйренуге, интроспекцияға үйренуге, өзін-өзі тәрбиелеуге үйрену.

Үшіншіден, жастардың көрегендігі, жақсы мен жаманның аражігін ажырата біліп, шешім қабылдай алуы абзал. «Оқып-ойланбау – уақытты босқа кетіру, ойлану мен оқымау – қауіпті». Ақ пен қараны ажырата алса, бағыт-бағдары айқын болып, дұрыс жол таңдалса, адамдардың талпынысы жемісін береді. Дүниедегі терең, күрделі өзгерістер мен ақпарат дәуірінің өзгермелі тенденциялары жағдайында жақсы мен жаман араласып кеткен ең күрделі әлеуметтік құбылыстар арасында дұрыс шешімге келе білу маңызды. Ең бастысы – ойлауды, талдауды, дұрыс таңдау жасауды, ұстамдылық пен төзімділікке, жеңілдік пен өзіне сенімділікке қол жеткізуді, шешуші болуды және өзіңді шабыттандыра білуді үйрену керек. Дүниетанымды, өмірге көзқарасты және құндылықтар жүйесін дұрыс қалыптастыра отырып, жоғарыда аталған бар қасиеттерді бойға сіңірсе, жарқын болашақ күтетіні анық.

Төртіншіден, жастар - адал, еңбекқор, ар-намысшыл болуы керек. Адамгершілік идеялары іс жүзінде жүзеге асқанда, ой мен іс-әрекеттің бірлігіне ұмтылыс болған кезде, тек осы жағдайда ғана негізгі құндылықтар ұғымы адамдардың рухани қажеттілігіне айналып, адамдардың саналы іс-әрекетіне ауыса алады. «Көңіліңді кеңейт, жан-жақты сұра, мұқият ойла, анық түсін, шын ықыласпен әрекет ет» - деп «Ли Цзиде» айтылғандай, жастар жан-жақты, бәсекеге қабілетті болғаны абзал. Жастар қиындықты сабырға түсудің жақсы мүмкіндігі деп санауы керек, ұсақ істерге жауапкершілікпен қарап, анық қадаммен алға ұмтылу керек [7, 266-б.].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. 礼记•尚书/(汉).-昆明:云南人民 出版 (Lǐ jì•shàngshū/(hàn).-Kūnmíng: Yúnnán rénmin chūbǎn) 2011.- 474页.
2. Нехватка женщин в Китае – проблема международного масштаба (2019) [Электронный ресурс]. //URL: <https://share.america.gov/ru>
3. China Statistical Yearbook (2012) [Электронный ресурс]. // URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/indexeh.htm>
4. Ще Насин. Положение молодежной морали и ее состояние в современном Китае. Фуджоу: Фуцзяньский институт, 2007.
5. The 48th Statistical Report on China's Internet Development (2021) [Электронный ресурс]. // URL: <https://www.cnnic.com.cn/IDR/ReportDownloads/202111/>
6. Доклад на XIX Всекитайском съезде Коммунистической партии Китая [Электронный ресурс].//URL:http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm
7. Си Цзиньпин. Си цзиньпин: О государственном управлении. –П.:2014. – 613 с.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ HISTORICAL SCIENCES

ТАСТАНОВА ЗАУРЕШ ТЕЛЬМАНОВНА, БАЙМУРАТОВА ГУЛЬМИРА ШАРИПОВНА [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] РЕЛИГИОЗНАЯ ПРАКТИКА В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД НА ПРИМЕРЕ БОРЬБЫ С ПАЛОМНИЧЕСТВОМ.....	3
МЕЙІРХАН БОТАХАН БАХТИЯРҰЛЫ, АҚЫНОВА АЙГЕРІМ ПЕРНЕБЕКОВА [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ДІН ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР РӨЛІ: ӘРТҮРЛІ ДІНДЕРДЕГІ ӘЙЕЛДЕР СТАТУСЫНЫҢ ТАРИХИ ӨЗГЕРІСТЕРІ.....	13
АБДРАХМАНОВА САУЛЕ АХМЕТЖАНОВНА [КОКШЕТАУ, КАЗАХСТАН] ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ПРАВА «ЖЕТИ ЖАРҒЫ».....	19
MARAT QƏHRƏMANOV ZÜLFÜQAROVİÇ [AZƏRBAYCAN] AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXŞÜNASLIĞINDA İDEOLOJİ VƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR.....	22
КОЧКОРОВА КАНСУЛУУ, С. СМАДИЯРОВ [ОШ, КЫРГЫЗСТАН] МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ ЭКИСУУЛУК КЫРГЫЗДАРДЫН АЗАТТЫК КҮРӨШҮНҮН БАШЧЫСЫ.....	25
ТУРАБЕКОВА ДИНАРА ТЛЕГЕНБАЕВНА [ШЫМКЕНТ, КАЗАХСТАН] ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА.....	32
СЕРІК ДУМАН БАҚЫТХАНҰЛЫ, КАЛИЕВА ЕЛЕУХАН ТОҒАНБАЕВНА [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ИСПАНИЯДАҒЫ МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЖАЙ КҮЙІ.....	37
АСЕТОВА ӘСЕМ АСЕТҚЫЗЫ, БАЙГАБАТОВА НАЗГУЛЬ КАЖИМУРАТОВНА [ҚАЗАҚСТАН] XX ҒАСЫРДЫҢ 1936-1937 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КҮШТЕП ЖЕР АУДАРУ САЯСАТЫ.....	45
ТҰРСЫНБЕКҚЫЗЫ Д., Н.Ә.АЛДАБЕК [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ҚЫТАЙ ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ.....	49

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

Контакт

els.education23@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com